

Мр Момчило МИТРОВИЋ

ОБНОВА ПРИВРЕДЕ У СРБИЈИ 1944 — 1946. ГОДИНЕ
(Прилог изучавању)

Период обнове у Србији, мада представља целину и у хронолошком и развојном смислу, историчари до сада нису посебно изучавали. Једино је у радовима др Бранка Петрановића, који говоре о општејугословенској обнови, могуће наћи податке о обнови и изградњи у Србији. То су, пре свега, монографије: Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ, Београд 1964. и Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд, 1969; а затим мањи прилози: Обнова у Београду, Годишњак града Београда, књ. XVIII, Београд 1970; Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945 — 1946, ЈИЧ, II, 1963. и други. Мање података налази се у прегледима послератног развитка Југославије, које су написали др Душан Биланџић, Хисторија социјалистичке Југославије, Загреб 1968; др Бранко Петрановић и др Чедомир Штрбац, Историја социјалистичке Југославије, Београд 1979, као и у књизи др Бранка Петрановића, Историја Југославије 1918-1978, Београд 1980. Ова литература, међутим, даје могућност сагледавања обнове у једном континуитету историјског развоја социјалистичке Југославије, а самим тим и континуитета федералне Србије.

За прву фазу обнове, која је трајала од дефинитивног ослобођења појединих делова Србије, па до коначног ослобођења Југославије, понеки податак могуће је наћи и у радовима историчара који третирају народноослободилачку борбу у Србији, али су ти подаци више илустрација времена о коме аутори причају, а мање реконструкције обнове. Слична је ситуација и са хронологијама појединих региона у Србији.

Кад је у питању штампа, треба рећи, да је она свим својим могућностима подржавала обнову и изградњу, да је многобројним написима свакодневно афирмисала резултате који су постигнути, али да се, углавном, задржавала на позитивним примерима. Зато смо у раду користили „Политику“, „Борбу“ и „Глас“ само као допуну извора при утврђивању датума догађаја, појава и слично.

О резултатима обнове и изградње Србије значајне оцене давале су на партијским, синдикалним, народнофронтовским и другим скуповима, конференцијама, зборовима и конгресима. Неке од тих оцена могуће је наћи у нашем раду.

У иступањима политичких и јавних радника Србије и Југославије у првим годинама после рата, давале су, такође, оцене резултата обнове и изградње Србије. Врло често истицани су поједини вредни

результати, али је указивано и на пропусте и задатке који у обнови предстоје. У пракси, постављање задатака често је значило програмску оријентацију. Отуда смо користили и ове чињенице при обликовању рада.

Најважнији и најбројнији извори за рад потичу из архивске документације, и то: Архива СР Србије — Железник и Архива Југославије. Основна тешкоћа приликом рада у овим институцијама потиче од несрећености и архивистичке необраћености фондова. То посебно важи за Архив Србије у Железнику, где је врло мало урађено на сређивању архивске грађе за послератни период развитка СР Србије.

Мора се констатовати и следећа чињеница. У раду су реконструисани само неки од аспекта привредне обнове 1944-1946. године. Други аспекти, веома значајни, на пример: Обнова пољопривреде, рударства, жељезничког саобраћаја само су назначени и захтевају додатна истраживања. Та чињеница даје раду карактеристику прилога

Рад обухвата период од дефинитивног ослобођења Србије 1944. године до краја 1946. године. Само код појединих тема садржај улази у период рата, углавном, ради објашњења еволуције одређене појаве, идеје и слично.

Сматрали смо да је потребно обрадити валутно питање у Југославији са исцрпним подацима који се односе на Србију, као и тему Фонд за обнову земље и помоћ настрадалим крајевима, јер су то била два предуслова за успешно извођење обнове и изградње у Србији.

У поглављу обнова у Београду скрећемо пажњу на истоимени чланак др Бранка Петрановића, који је дао исцрпну реконструкцију обнове Београда 1944-1945. године. Наше излагање треба схватити само као проширење теме новосакупљеним подацима.

Читаоци ће уочити обиље података које смо изнели посебно за финансијске аспекте обнове. Те податке, као и податке о неплаћеном раду у обнови, сматрали смо неопходним за боље разумевање времена и могућности земље која је тек изашла из рата. Чест је случај да нисмо посебно коментарисали управо велики допринос добровољног рада, остављајући да сами подаци о томе говоре.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ОБНОВЕ

Појам обнове земље уско је везан за појам рата и његових последица. По изласку сваке земље из рата предстоји јој неминовна обнова материјалног и духовног живота. То правило важи и за победнице и за поражене земље, с тим што своју обнову започињу у различитим условима. Наравно, различито траје и дужина обнове, њени резултати и успеси. Много фактора утиче на горе изнето. У најширем смислу то су унутрашњи фактори једне земље и фактори који проистичу из међународног положаја друштвено-политичке заједнице. Поменимо само неке од унутрашњих: субјективне снаге које изводе обнову, степен развијености производних снага, економска снага земље, степен разорености земље (по завршетку рата), њено материјално богатство, друштвено-економска структура земље, степен развитка радничке класе, наслеђе у духовној афери и друго.

Међународни положај земље, која приступа обнови, вишеструко се одражава на успех саме обнове. Ту су, пре свега, материјална помоћ, која знатно олакшава обнову. Затим, њено државно-правно при-

нање у међународној заједници, укључивање у систем размене, односно трговине, међународних организација, немешање у унутрашње односе земље која приступа обнови и многи други.

Питањем југословенске обнове Комунистичка партија Југославије бавила се још у току рата, сматрајући да брза економска обнова земље у исто време значи бржу стабилизацију политичких прилика. Посебно се овом проблематиком бавио НКОЈ преко Повереништва за економску обнову. Зато је привредна обнова земље одмах по ослобођењу почела са снабдевањем народа, посебно давањем помоћи оним карјевима, који су били жаришта народноослободилачке борбе. Истовремено су стварани јединствено привредно подручје и јединствени монетарни систем, уравнотежавани су приходи и расходи и обновљане саобраћајне везе.¹ Обнова је, међутим, имала и други циљ: „Обезбеђивање минималне материјалне основице да се у наредном периоду пређе на планирање производње и свих друштвених активности, на бази владавине државне својине и економског монопола државе“.²

Руководећу улогу у обнови имала је Комунистичка партија Југославије, која је проводећи обнову спроводила и социјалистичке друштвене односе, са државном својином и централистичким планирањем.

Према упутствима и смерницама за обнову, које је Повереништво за обнову Националног комитета израдило марта 1944. године требало је при земаљским већима основати органе за економску обнову, који ће се ангажовати на стварању општег плана обнове и његове реализације. Општи план обнове требало је радити на основу припремљених и скупљених података, евиденцијс средстава и кадрова потребних за обнову. Повереништво за економску обнову, према тим упутствима, задржавало је право контроле на свим инстанцама обнове. Тиме је прокламован, још у рату, централизам у руковођењу обновом. Према поменутиим упутствима, обавеза плана обнове биле су следеће: „1. Повећање производње до максимума, 2. Обезбеђење најнужнијих и најхитнијих потреба становништва, 3. Регулисање набавке и расподеле сировина, 4. Расподела радне снаге с обзиром на мањак за поједине крајеве и предузећа, 5. Стављање предузећа под контролу државе и укидање сваког штетног утицаја страног капитала, 6. Прилагођавање привреде модерним привредама индустријских земаља, првенствено привреди Совјетског Савеза, водећи рачуна о индивидуалним особинама које су карактеристичне за Југославију“.³ У

¹) Др Бранко Петрановић, Политичка и економска основа народне власти за време обнове, Београд 1969, 314.

²) Исто, 315.

³) Исто, 316. Смернице из Упутства реализоване су одмах после ослобођења појединих округа. Срески НОО Јабуковца 5. I 1945. даје инструкције месним НОО у којима каже, да ослобођење земље не сме »да нас затекне неспремне и дезорганизоване. Потребно је на време предузети све мере, да након истребљивања окупатора из земље, индустрија, трговина и занатство отпочну одмах са редовним и нормалним радом и да своју делатност развију и прошире свуда где је то могуће. У том циљу потребно је још одмах прикупити и средити потребне статистичке податке, снабдети поједина производна предузећа где је то могуће са потребним инвентаром и алатом, тако да у датом моменту могу одмах отпочети са нормалним радом«. Срески одбор тражио је детаљне податке о свим предузећима и занатским радњама, о броју запослених, потребама за обнову и друго. Др Милан Борковић, Источна Србија у рату и револуцији 1941—1945, Зборник докумената, књ. III, 25.

упутствима се није искључивала могућност да се у обнови Југославије употребе и међународна средства, средства од репарација, капитал савезничких земаља и југословенских исељеника. Приликом обнове, према упутствима, требало је узимати у обзир и локалне као и земаљске услове. У њима је даље предвиђено и оснивање посебног савета, који би координирао рад повереништва.

Према закључцима др Бранка Петрановића КПЈ је, „узимајући у обзир постојеће наслеђе, као објективно затечену ситуацију, послератну обнову намеравала да изведе у две етапе које би се надовезале једна на другу”.⁴ У првој фази планирано је да се подмире најнужније потребе народа и привреде, као и да се успостави саобраћај. Сматрало се да ова фаза, неће потрајати дуже од 1-2 године. За то време требало је индустрију подићи до нивоа развијености пред рат. »Тек у другој фази, по истом аутору, требало је да дође, процесом социјалистичке изградње на планским основама, до техничког усавршавања и реконструкције индустрије, ширег искоришћења сировинске базе, развијања укупне производње, подизање животног стандарда». ⁵ У обнови првенство је дато индустрији, рударству, саобраћају и пољопривреди.

Иако је Повереништво за обнову НКОЈ-а било свесно чињенице да се дефинитиван план обнове може израдити тек након завршетка рата, коначно, да и сама обнова може почети тек пошто се поједини крајеви дефинитивно ослободе од непријатеља и домаћих контрареволуционара, припреме за извођење обнове нису престајале током целе 1944. године. У тим припремама се пошло од прибављања стручних мишљења у вези предстојеће обнове земље. Отуда студија др Винка Врхунца, Привредна обнова Југославије, писана августа 1944. у Барици. У њој аутор даје дефиницију „Привредне обнове”. За др Врхунца „Обновити значи поново саградити и успоставити порушено и уништено на ранијим, небитно измењеним темељима”. Привредна обнова, према томе, значи саградити и оживети ратом уништену и ратним напорима ослабелу привреду, не дирајући у њене друштвене и структуралне основе. Обнова привреде не може се замислити без општег народног препорода, који обухвата и политички и културни живот. ⁶ „Претворити борца за слободу у нов тип човека — радника и грађанина, пише Врхунец, ево главног моралног предуслова бољег живота у будућности”. Држава је позвана да „диригује, контролише и утиче на: 1. састав нацрта за привредну обнову и 2. техничко извршење обновног плана”. Не би одговарало, сматра аутор, привредној обнови у Југославији да се спроводи на широким основама по узору на совјетске петољетке. Послератна привредна обнова је хитне природе, док изградња »народне привреде по узору петољетке уводи нова друштвена начела и нове техничке и организаторске методе”. То не значи, сматра аутор, да Југославија једног дана не приступи овом замашном подухвату. Према др Врхунцу, непосредни циљ послератне обнове привреде је да се што пре реактивишу оне гране производње које служе основним животним потребама народа, коме се истовремено пружа могућност зараде и куповне снаге. План обно-

⁴) Б. Петрановић, н. д., 317.

⁵) Исто, 318.

⁶) Архив Југославије, Фонд Савезна планска комисија, фасц. 5, 5, (у даљем тексту: АЈ, 51—5—5).

ве, треба да раде државне установе, чије извршење „биће поверено приватној иницијативи и предузимљивости“. Конкретан план мора оставити широку могућност да се при спровођењу прилагођава специјалним приликама за сваку грану и сваку јединицу производње.

Међу најзначајније услове привредне обнове, др Врхунец ставља: 1. друштвене, 2. политичко-правне, 3. финансијске, 4. техничке. За први услов је значајно „да се битно не мењају темељи друштвеног поретка. У правилном схватању стварности нашег политичког и привредног положаја и тешкоћа после рата, ослободилачки покрет не поставља у свом програму захтев за радикалним променама друштвеног поретка чије му темеље твори приватна својина и иницијатива. Доба привредне обнове је згодно за посејање клица новим друштвеним односима и облицима у организацији производних грана, које служе задовољавању основних народних потреба, те уклањању монопола великих капиталистичких предузећа“. У Југославији питање колективизације велике индустрије и новчаних завода наметнуће, сматра др Врхунец, саме прилике. Већина је власништво непријатељског капитала »чија ће експропријација бити извршена не само у виду револуционарне мере, већ као последица ликвидације непријатељске имовине“.

За други услов обнове, значајно је да се што пре заведе »законити поредак, створе стабилне политичке прилике, те заведе ауторитет власти и судова«. Дошао је тренутак да се цео државни териториј федералне Југославије сматра као јединствено привредно подручје са правима слободног кретања, настањивања, слободне размене добара. За план обнове важно је „да федеративне јединице неће водити самосталну економску политику без обзира на интересе државне заједнице, да неће тежити регионалној аутаркији, подизати преграде слободној размени добара и уводити диференцијално третирање производа из других федеративних подручја“.

Финансијски услов, према др Врхунцу, тражи једнакост свих покрајина у стабилизовању народне валуте.

Привредна обнова треба да олакша обнову оних предузећа која услед привредних и техничких услова дају јефтин производ. При томе треба као критеријум рационалности узети: „а) постоје ли повољни природни услови за производњу, нарочито да ли се налазе на лицу места сировине и погонска снага; б) располаже ли предузеће модерним инсталацијама, које омогућују производњу по ниским трошковима; ц) постоји ли стручно водство; д) постоји ли стручно радно особље и да ли су му пружени услови пристојног живота (станови, прехрана, школство, здравље итд.)“. Тек ако су задовољени цитирани услови, горисно је приступити обнови предузећа.

У завршним операцијама рата, треба настојати да се уништи што је могуће мање. Одмах да се може почети са прикупљањем статистичких и информативних података који ће послужити у плановима обнове. Посебно ово важи за пољопривреду и занатство где треба организовати нарочите органе за прикупљање података.

Др Врхунец у наведеној студији пише да ће обнова потрајати око 5 година, па је потребно у плану обнове направити „врсни ред појединих привредних грана“. Од тога се изузима једна од првих мера коју треба одмах предузети по окончању рата, хитна помоћ становништву у опустошеним крајевима.

Производне гране требало би обављати овим редом: 1. пољопривреда основних животних намирница и сточарства; 2. обнова извора погонских снага — рудника угља и електричних централа, као предуслова успостављања јавног саобраћаја и индустрије; 3. успостављање јавног саобраћаја; 4. обнављање порушених насеља и то најпре градњом провизорних кућа од дрвених делова, а затим приступити дефинитивној обнови насеља и градова, по захтевима хигијене и удобности; 5. остале производне гране, такође, треба распоредити по важности и хитности, али не треба приступити једној грани тек пошто се заврши претходна.

»Радништво — пише др Врхунец, треба да постане равноправни носиоц и сарадник самој привредној политици те се стога мора активно и непосредно да ангажује у самом водству, току и успеху привредне обнове». Уз остале мере, ту је потребно извршити репарацију радника који су отишли пре рата из земље. Што хитније потребно је радити на стручном усавршавању радника.

Финансијском обновом треба обухватити: а) уређење и стабилизацију народне валуте; б) питање јавних финансија, ц) ратну одштету и репарације и д) набавку капитала за привредну обнову земље.

У опсежној студији др Врхунец предвиђа и одређене органе за привредну обнову. Обнову ће да спроводи по утврђеним плановима и начелима Министарство привредне обнове. „Да би се осигурало стручно вођство, сарадња и утицај привредних и техничких стручањака, основат ће се Врховни совјет за привредну обнову у који ће поједине, важније привредне гране делегирати своје представнике путем самоуправе“.⁷

Од мишљења осталих стручњака издвајамо оно Ф. Братине, који је, 6. новембра 1944. године, у напису Основне мисли о обнови земље, дао своје погледе о најхитнијим мерама које је потребно предузети за нормализацију привредних прилика. По њему, у поступцима који претходе почецима обнове, потребно је да се најпре направи iscrпан преглед главних видљивих материјалних штета, пописивањем по гранама. Док се то ради потребно је набављати најнеопходнији материјал из земље и иностранства. Одмах размишљати о радној снази, потребној енергији, сировинама, гориву, техничкој иницијативи, вођству. . . У управљању обновом, према Братини, било би упутно задржати тадашњи систем привредних централа које би радиле према упутствима Повереништва за обнову земље. Централне би радиле по секторима: 1. гвозђе и метали, 2. дрво, 3. угаљ, 4. кожа, 5. стока и млеко, 6. житарице, сточна храна, махунасти и уљани плодови, 7. текстил, 8. хемијски производи, 9. шећер, меласа, пиво, шпиритус, квасац, глицерин, 10. воће, вино и кромпир.

За исхрану народа у периоду обнове потребно је изградити савремене велике кухиње и пекаре великог капацитета за производњу уједначеног »народног хлеба«. Кад говори о обнови стамбеног простора, Братина се залаже за изградњу таквог типа кућа које се могу најбрже и најрационалније подизати од материјала, који је у дотичном крају највише при руци.

Јефтина енергија је предуслов брже и рационалније обнове земље. То је, подсећа Братина, у првом реду електрична енергија, чије централе треба што хитније обновити. У истом смислу, треба

⁷) АЈ, 41—5—5, др Винко Врхунец, Привредна обнова Југославије.

извршити и концентрацију рудника угља, као и друге неопходне мере за обезбеђење енергије.

Што се обнове пољопривреде тиче, она захтева следеће: а) интегрално, по струкама организовано задругарство, б) концесије или систем колхоза, ц) савремене пољопривредне справе, нарочито тракторе и друге пољопривредне машине, д) силосе за жито, хладњаче свих врста, сушнице за сточну храну, бетонска ђубришта, е) наводњавање и друге мелиорације.⁸

Ова два мишљења, др Врхунца и Ф. Братине, о обнови Југославије, којој би требало приступити после завршетка рата, изнели смо зато што су многи предлози изнети у цитираним документима, уз упутство КПЈ, из марта 1944. које смо претходно пренели — нашли своју примену у обнови и изградњи Народне Републике Србије. Наравно, да су конкретни услови, настали победоносним окончањем рата, диктирали у многим елементима другачији приступ у обнови и изградњи земље, али остаје чињеница да је о обнови Југославије вођено рачуна још много раније него што је земља коначно ослобођена.

Значајна карактеристика обнове је, што великим полетом радних маса за нормализацију привредних прилика почиње истовремено и офанзива на кључне капиталистичке позиције. Према Борису Кидричу, ЦК Партије је оценио »да државно-капиталистичке форме у нашим условима привредне обнове немају никаквог већег значаја и зато их је одбацио већ 1945. године и, истовремено с обновом, почео све јасније и одређеније, с једне стране, путем изградње чисто државне индустрије социјалистичког типа, а с друге стране, путем припреме све шире офанзиве против капиталистичких позиција».⁹

Главна форма настајања државне својине, у почетном периоду обнове, „били су процеси против издајничких реакционара, који су се поред осталог, редовно завршавали и конфискацијом њихове имовине“¹⁰ Конфискација имовине је спровођена на правној основи (казна за националну издају), али је у суштини имала карактер социјалистичке мере. Поред конфискације, мере одузимања ратне добити, као и секвестар, имали су исти циљ: постављање солидних темеља за почетни развитак социјалистичке економије.

Аграрном реформом спровођеном у периоду обнове, дата је земља ситним и сиромашним сељацима, и ударени су темељи социјалистичком сектору у пољопривреди. Поред државних пољопривредних имања већ 1945. године формирана је 31 радна задруга, а 1946. године број је порастао на 423 задруге са 91.000 хектара земље и 23.856 домаћинства.¹¹

У периоду обнове уочљив је пораст државне и задружне трговачке мреже. У 1945. години 85% промета робе ишло је преко приватних трговачких радњи, 12% преко задружних и 3% преко држав-

⁸) АЈ, 41—5—5. Ф. Братина је у децембру 1944. године у Београду основао »Славенски клуб«, који се бавио студијама техничко-привредних проблема у вези припрема планова обнове у »Словенској пјатиљетки« 1945—1950« — Б. Петрановић, н. д., 325.

⁹) Борис Кидрич, О изградњи социјалистичке економије ФНРЈ, реферат на V конгресу КПЈ, Београд 1948, 410.

¹⁰) Исто, 425.

¹¹) Исто, 427.

них, док 1946. године државне радње учествују са 19,2%, задружне са 32%, а приватне са 48,8%.¹²

Ова карактеристика привредног развика у Србији, посебно је разрађивана на Оснивачком конгресу КП Србије у мају 1945. године. Према оцени Благоја Нешковића у Србији се у то време водила значајна борба на привредном пољу: на једној страни тежња непријатеља народноослободилачког покрета да задржи старе и добије нове привредне позиције, а на другој, „наша борба за организовање и учвршћење привредних позиција које држимо и за задобијање нових позиција“.¹³

На Конгресу је оцењено, да »није неопходно да се капиталистички начин привреде одмах у потпуности замени другим одговарајућим начином привреде, социјалистичким начином привреде, већ се може отпочети са извесним прелазним формама, као што је то до сада случај био код нас. Али, то је могуће само под условима даљег јачања државног сектора привреде са постепеним или наглим, али код нас и под нашим условима, чак и са постепеним, у извесном смислу реформистичким начином, преношења ових привредних форми државне привреде у вишу форму«.¹⁴

У првој фази обнове, према речима Едварда Кардеља на истом Конгресу, постојао је максималан интерес да се развијају сва приватна предузећа, да се не предузимају мере које ће кочити привреду. Друго је питање какве ће се мере предузимати касније. »Не треба, према томе, испупати фронтално према приватном капиталу и другим предузећима, него организовати чврсто у државним рукама оно што је на један или други начин држава добила, и, истовремено, дати пуну помоћ приватницима и капиталистима, који хоће да обнове своју продукцију“.¹⁵

И према речима Петра Стамболића, у време кад је рат приведен крају, питање обнове привреде „долази у први план наше политике“¹⁶ Према његовој констатацији, на Оснивачком конгресу КП Србије, буржоазија настоји да осујети обнову привреде, говорећи да се то не може урадити без помоћи са стране, што значи и постепену зависност од империјалистичких сила. Стање да се политичка власт налази у рукама радника и сељака, а економске позиције у рукама буржоазије није дуго одрживо. У економској политици мора се поћи путем економских реформи.¹⁷

Одмах после ослобођења, у Србији су увођене привредне мере које постепено слабе буржоазију. Настојало се да ојача државни сектор привреде, да се у рукама државе концентришу крупна финансијска и индустријска предузећа, да се створе нова преко којих би се утицало на ток и развој привреде. Пресудом војних и судова националне части, предузећа капиталиста који су сарађивали са окупатором, прешла су у државне руке. При томе се водило рачуна о централизацији привреде, јер се без ње, како је на Конгресу закључено, не може обновити земља. Партија у привреди, речено је на Конгре-

¹²) Исто, 428.

¹³) Др Милан Борковић, др Венцеслав Глишић, Оснивачки конгрес КП Србије, Београд 1972, 137.

¹⁴) Исто, 41.

¹⁵) Исто, 87.

¹⁶) Исто.

¹⁷) Исто, 136.

су, треба да појача напопре на обнови, ослањајући се на иницијативу и помоћ маса, „увлачећи масе у решење привредних питања, развијајући ударнички дух радника и омладине“.¹⁸

У пракси је процес развлашћивања буржоазије у Србији постепено текао све до завршетка треће фазе обнове. Тада је, 5. децембра 1946. године, донесен Закон о национализацији приватних привредних предузећа, па се у рукама државе нашла целокупна индустрија савезног и републичког значаја, 70% локалне индустрије, целокупно банкарство, спољна трговина, унутрашња трговина на велико, саобраћај и средства везе.¹⁹ У Србији су национализоване 883 фирме: у металној индустрији 122, у електроиндустрији 58, хемијској 69, индустрији грађевинског материјала 152, дрвној индустрији 49, текстилној 224, прехранбеној 109, итд.²⁰

Организаторску и управно регулативну делатност на привредној обнови Југославије преузели су органи народне власти. При томе су се ослањали на најшире радне слојеве народа укључене у масовне друштвено-политичке организације. Полазна основа, приликом извођења обнове, било је искуство стицано на ослобођеним територијама током рата. „Материјалну основу друштвене интервенције и руководеће улоге друштвених органа у обнови и привредном животу уопште обезбеђивао је, пак, државни сектор привреде, стваран у процесу експропријације буржоазије, као први организациони облик искоришћавања општенородне имовине“.²¹

Два су основна разлога преузимања руковођења привредом од стране државе: прво, оријентација »народне власти на продубљивање друштвено - економског садржаја револуције у смислу стварања материјалних претпоставки за прелаз на непосредну изградњу социјализма«, и друго, тешко наслеђе у предратној привреди, погоршано ратом, као и »супростављање остатака грађанских снага социјалистичком смеру развитака“.²² Држава је својим формулисањем планова обнове и, уопште, привредног развитака, као и утврђивањем метода њиховог извођења, остварила доминантну улогу „у процесу савлађивања последица рата и текућем друштвено - економском преображају.“²³

До децембра 1944. обновом је руководило Повереништво за економску обнову у оквиру НКОЈ. Тада су његови послови пренети на остала привредна повереништва, а за целокупно руковођење привредом образован је Привредни савет у чији су састав ушли повереници: трговине, индустрије, финансија, пољопривреде, исхране, шума, руда, саобраћаја, грађевина и представника народне одбране. За привредну обнову образована је посебна Комисија за привредну обнову земље у оквиру Привредног савета, чији је руководилац био председ-

¹⁸) Исто.

¹⁹) Мр Бора Мајданац, Индустијализација и пораст радничке класе у Србији 1947—1952, 19 (одбрањен магистарски рад — у рукопису).

²⁰) Исто. У Србији је крајем 1946. године радило 54 индустријских предузећа савезног значаја, 250 предузећа републичког значаја и 47.156 предузећа локалног значаја, 36 електричних централа (од чега 4 хидроцентралне), 18 већих рудника угља од чега два каменог, седам мрког и 9 лигнита, затим рудник бакра у Бору, олова и цинка у Трепчи, подрињски рудници антимона итд. — Исто, 17.

²¹) Др Бранко Петрановић, Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945—1946, ЈИЧ 2, 1963, 88.

²²) Исто.

²³) Исто.

ник Привредног савета. Федералне јединице за управљање привредом републичког значаја, образовале су своје Привредне савете и Комисије за обнову земље. Председништво АСНОС-а, одлуку о оснивању ових органа, донело је 5. јануара 1945. године. Према тој одлуци, Привредни савет руководи привредом Србије, спроводи у живот свој део државног плана привредне обнове и координира рад свих привредних повереништва АСНОС-а.²⁴

НКОЈ је за извођење обнове имао припремљене само опште мере, које су тек разрађиване у процесу њеног извођења. Приоритет обнове имали су саобраћај, индустрија, рударство и пољопривреда.

У првој фази обнове није спровођено опште планирање за целу државу, као и за све гране производње зато, што нису постојали подаци о ситуацији на ослобођеној територији, као и расположивим средствима за обнову. Не значи то да на појединим секторима обнове није било планских мера и акција. За планску обнову пољопривредних установа и објеката на државним имањима, на пример, планирано је да се обнови 144 објеката у вредности од 39.761.060 динара (Недићевих).²⁵ Први податак о упућивању налога федералних јединица да створе чвршће планове обнове, који би садржали прорачуне трошкова за свако предузеће, рок обнове и обезбеђење финансијских средстава, потиче из јула месеца 1945. године.²⁶

Иако је обнова почела одмах приликом ослобођења појединих крајева (обнова саобраћајница, предузећа, стамбеног фонда и др.), до завршетка рата нису вођени већи инвестициони послови „да се не би повећали и онако велики напори земље усмерени ка главном и најпречем задатку — ослобођењу и стабилизацији привредних прилика“.²⁷

Од почетка 1946. године, обнова се изводи по унапред утврђеном програму за целу земљу. При томе се, према упутствима Привредног савета, требало држати следећих принципа: „1. да се што мање финансијских средстава, уз веће коришћење добровољног рада постигне што већи ефекат обнове; 2. да се оправља што је у том тренутку било највише потребно и што ће олакшати даљу производњу и привредни развитак у целини; 3. да се у том напору ипак не заборави и на најпрече потребе народа“.²⁸

Планирање обнове вршено је на два начина. Планови обнове за предузећа и остале објекте привредног карактера рађени су у Комисији за привредну обнову земље, односно Савезној планској комисији, а у сарадњи са надлежним министарствима. Извршење планова падало је на дужност министарства савезних и републичких, а финансирано је кредитима који су за ту сврху добијани од савезних и републичких влада.

²⁴) Архив Србије, Фонд Президијума народне скупштине, записници 1946—1950, несређено. (у даљем тексту: АС, Президијум...). Према 3. члану Одлуке, чланове Привредног савета бира између својих чланова Председништво АСНОС-а. На челу Привредног савета стој ипредседник кога бира Председништво (Први председник био је Павле Савић). Пета тачка Одлуке: »као орган Привредног савета оснива се Комисија за привредну обнову Србије, чијим радом руководи председник Привредног савета« — Исто.

²⁵) Др Б. Петраковић, н.д., 88.

²⁶) Исто, 89.

²⁷) Исто.

²⁸) Исто, 90.

Министарство индустрије добијало је кредите за обнову индустријских предузећа, Министарство саобраћаја за обнову савезних путева, док је кредите за обнову објеката на путевима добијало Министарство грађевина. Министарство грађевина народних република добијало је кредите за федералне путеве и објекте на њима. "Обнову уништених и оштећених насеља, школских зграда, окружних путева и објеката на њима, среских путева, као и свих других објеката о којима су водили бригу окружни или њима подређени одбори вршила је свака народна република за себе."²⁹ Федерација је додељивала кредите за извођење обнове у републикама, након што су планови слати на увид Комисији за обнову земље.

Израђена су основна мерила за доделу кредита сељачким газдинствима пострадалим у рату и колонистима. Кредите су распоређивала министарства пољопривреде република, по окрузима и срезovima. Месни народни одбори додељивали су даље, кредите породицама, углавном, за набавку стоке, пољопривредног инвентара, грађевинске опреме, а «само изузетно за остале потребе».³⁰ Задужења породица вршена су преко задруга, а у местима где није било задруга, народне власти су саме организовале расподелу. Готов новац, као кредит, даван је само у изузетним случајевима. Цела сума одобрених кредита није исплаћивана одједном, услед оскудице средстава, већ је додељивана у више наврата.

Обнова привреде није била никакав засебан процес. Она, као и оживљавање економског живота уопште, текла је паралелно са мењањем друштвених односа и спровођења програма Партије социјалистичког преображаја друштва. Истовремено са ослобођењем појединих крајева, народна власт, према смерницама Партије, предузимала је организоване мере за обнову саобраћаја, предузећа, рудника, стамбеног фонда, затим, мере за снабдевање фронта, савлађивање кризе исхране, сузбијање шпекулације и црне берзе.

Обнова привреде значила је и политичку стабилизацију, јер, како закључује др Петрановић, «ратом оштећена привреда, иначе и од пре рата заостала, са slabим капацитетима и малом производњом, могла је да постане разлогом крупних економских поремећаја, као основице и за политичку дезорганизацију, нарочито у условима када рат још није био завршен, сви делови земље ослобођени и остаци контрареволуције савладани».³¹

Обнова је значила и даље јачање савеза радничке класе и сељаштва оствареног у револуцији, иако је тај савез продубљиван и другим мерама народне власти (аграрна реформа, пореска политика и друго).

Њена карактеристика била је и време самог извођења: у првим данима смене власти након братоубилачког сукоба и тешких последица, не само у економској већ и у психолошкој сфери. Тиме је садржај југословенске обнове „далеко комплекснији”,³² а њен значај за послератни развитак Социјалистичке Југославије много већи.

²⁹) Исто.

³⁰) Исто, 91.

³¹) Др Б. Петрановић, Политичке и правне прилике за време привремене владе ДФЈ, Београд 1964, 24.

³²) Др Б. Петрановић, Обнова у Београду, Годишњаг града Београда XVIII, Београд 1970, 165.

ТРИ ФАЗЕ ОБНОВЕ У СРБИЈИ

Хронолошки оквири обнове у Србији имају за почетну границу дефинитивно ослобођење појединих крајева, и крајњу, доношење петогодишњег плана привредног развика Југославије априла 1947. године. Унутар овог периода могу се разликовати три фазе обнове и изградње. Прво, обнова на ослобођеној територији за време вођења борби за коначно ослобођење земље; друго, период од маја до децембра 1945. године и треће, 1946. год. до преласка на планску привреду и увођење првог петогодишњег плана. Сваки од ових периода има своје основне карактеристике.

За прву фазу је планирано „обнављање онога што је неопходно потребно војсци и најнужнији минимум за потребе пострадалог становништва“.³³ Обнова приватних добара вршена је у ограниченом обиму, и изузетним случајевима, „кад се радило о породицама изгинулих или незбринутих партизана, породицама интернираних и у другим сличним случајевима“.³⁴ Привреда, посебно индустрија, налазила се под строгом контролом народних власти. Доследно се спроводила парола „Све за фронт“. Слободна продаја робе била је забрањена, дељена је преко управних органа, цене су утврђиване. Обнова у овој фази вршена је под веома сложеним условима: с једне стране, подређивање целокупне производње потребама војске и фронта, а с друге стране, велика оскудица у свим врстама роба, нагли пораст цена, валутни хаос, велике размере шпекулације и шверц.

У другој фази обнове у Србији ситуација је била знатно измењена. Пре свега, мир је донео преоријентацију предузећа на мирнодопску производњу, па се роба, иако ни приближно довољно, више налазила на тржишту. Друго, органи народне власти налазили су више могућности да се посвете питањима обнове, да израде прве планове за обнову привредних грана. Треће, валутна реформа, изведена на целој територији Југославије у периоду април — јун 1945. године допринела је делимичном сређивању тржишта. Четврто, основан је Фонд за обнову земље из којег су финансирани први објекти обнове земље. Пето, из државног буџета давани су (истина не велики) кредити домаћинствима који су поспешивали обнову приватног сектора. Даља карактеристика ове фазе била је огромна количина уложеног добровољног рада на обнови како државног, тако и приватног сектора.

Трећу фазу обнове карактерише дефинитиван раскид са непланском обновом. У акту Привредног савета упућеног Председништву народне владе Републике Србије, почетком 1946. године, каже се да је обнова до тада вршена без плана и без одређене перспективе, тако да се често обнављало оно што је било прво при руци, без обзира на конкретне потребе обнове. Овакав начин рада био је разумљив за 1945. годину „али у години 1946., кад су се прилике измениле, остао би неплодним и штетним“. У 1946. години обнова се врши »по једном унапред одређеном програму за читаву земљу на темељу одређених критерија и свесни циља који желимо да постигнемо“.³⁵

Приликом спровођења овог плана „водило се рачуна да су паралелно са досадашњим радом на обнови искристалисани и основни

³³) Др Б. Петрановић, Политичке и правне прилике... 316.

³⁴) Исто.

³⁵) АЈ, Фонд Министарства финансије, (у даљем тексту МФ.) фасц. 475, не-сређено.

принципи привредне политике, који су омогућавали да план обнове постане саставни део општег привредног плана³⁵ а За извођење оваковог плана обнове, какав је био у трећој фази, створене су током 1945. године одређене претпоставке.

Пре свега постојала је чврста власт, као одраз политичке сигурности, затим снажан државни и задружни сектор у привреди, деловање масовних организација, делимична обновљеност земље и друго. У прве две фазе, у Србији, обновљено је много тога, тако да је у трећој већ постојала могућност одабирања објеката за обнову и изградњу. Што се тиче финансијских средстава, трећа фаза је карактеристична по много већим материјалним средствима која су уложена у обнову из буџета федерације, републике, Фонда за обнову земље и друго. Међутим, и даље је важио принцип усвојен од самог почетка обнове и изградње, да се са што мање средстава постигне што већи ефекат обнове и изградње, и то, пре свега, коришћењем добровољног неплаћеног рада. Конкретно, Савезна планска комисија тражила је да вредност добровољног или изграђеног посла буде пет пута већа од уложених новчаних средстава. Тај принцип доследно је примењиван у току 1946. године. На многим секторима обнове укупна вредност обновљених објеката, далеко је премашивала однос 5:1 у корист неплаћеног рада.

ВАЛУТНА РЕФОРМА 1945. КАО ЗНАЧАЈАН ЧИНИЛАЦ ОБНОВЕ У СРБИЈИ

Значајан елемент послератне југословенске обнове било је решење валутних проблема насталих у току рата и револуције 1941-1945. године. Према оценама стручњака, Југославија је спадала у оне земље, које је валутни хаос током рата највише погодио. Према политичком и економском устројству окупатора и домаћих квислинга на територију Југославије током рата колало је 7 званичних валута: Недићев динар, куна, пенг, лев, лек, лира и немачка марка. Били су ту још немачки реквизициони бонови (Рајхскредиткасеншајн), бонови бугарског државног зајма и друго. Валутни поремећаји нарочито су долазили до изражаја у време борби за коначно ослобођење земље и приликом повлачења окупаторских јединица. Услед прекомерне емисије новца, на пример, у време ослобођења Србије „новац је постао седам пута јефтинији од предратног, док је његова куповна моћ смањена за 50 — 100 пута, па и преко тога“³⁶.

Са валутним проблемом органи НКОЈ рачунали су много раније, но што су први крајеви у Југославији били дефинитивно ослобођени, У пројектима о будућој обнови и изградњи земље, решење валутног питања узимано је као једно од најпречих и најглавнијих. Међутим, проблем валутног система детаљно је разрађен одмах после ослобођења Београда. Више стручњака окупљених око органа нове власти изнели су своје погледе на ово питање почетком новембра 1944. године: Павле Животић, Валутни проблем у Југославији; др Лео Претнер, О предстојећој замени новца као првој мери за спровођење наше будуће валутне реформе; Павао Ћ. Каменаровић, Концепт

³⁵а) Исто.

³⁶) АЈ, МФ, финансије, 41—20—41, »Најхитнија новчана питања у обновљеној Србији«.

предлога о уређењу монетарног питања на територији Југославије; Мишљење Удружења економиста по питању замене новца; Најхитнија новчана питања у обновљеној Србији, и друго.

Од изнетих предлога и мишљења издвајамо три која су битно утицала на припреме и реализацију замене новца у првој половини 1945. године.

У реферату Валутни проблем у Југославији Павле Животић, већ 7. новембра 1944. године, пише да су у валутном погледу последице рата највише погодиле Југославију. У њој постоји 7 различитих валута, које се могу поделити у 3 групе: „1. тезаурирани незамењени југословенски динари; 2. српски динар и хрватске куне и 3. лира, марка, пенга, лев и лек”.³⁷ Опасност за будућу новчану јединицу је уношење новчаница са туђих територија и увећања оптицаја. Да би се то спречило „потребно је извршити претходне поступке који ће имати за циљ да непосредно по ослобођењу поједине области утврде укупну количину односне новчане јединице, да је нострификују и на тај начин спрече повећање оптицаја”.³⁸ Нострификацију у техничком погледу могуће је извршити на 2 начина: призременом заменом новемитованих одговарајућих новчаних јединица са посебном ознаком ал пари, и брже изводљив начин, мање савршен, жигосањем или перфорацијом постојећих новчаница. За први систем потребно је имати готове новчанице, да би се приликом дефинитивног ослобођења појединих крајева могла извршити замена. Како се ослобођење Југославије врши постепено, нострификација би се вршила на исти начин.

Приликом спровођења жигосања или перфорација (бушења) у тек ослобођеним крајевима потребно је добро пазити да се спречи подржавање. Где је могуће нострификацију треба да врше новчане институције, пореска управа или друге установе, где је то немогуће, одговорне личности завршиле би сав посао.

„При раду, смагра Павле Животић, треба поступити на тај начин што би се првенствено физичким лицима до извесног одређеног износа (10-120.000) динара) одмах извршила нострификација, док би се за вишкове издала потврда и по завршеном целокупном раду извршила замена потврда”.³⁹ По завршетку нострификације органи по местима, пошто би направили евиденцију нострификованих јединица, требало би да доставе извештај Народној банци, да би се утврдила укупна сума разних новчаних јединица у Југославији. Према изнетом Животићевом мишљењу потребно је извршити 2 важне операције као припрему за дефинитивну замену новчаница: прво, спречавање повећања оптицаја појединих валута и друго, утврђивање оптицаја односних валута.

Животић у реферату износи и следеће: „Сама шароликост валута не ствара тешкоћу, но различит финансијски третман појединих

³⁷) Исто. »Валутни проблем у Југославији«.

³⁸) Исто. Окупатор је однео извесне количине српског динара, па чак и клишеа, »што свакако није учињено без посебне намере«. Однесен је целокупан ковани новац, стране валуте и девизе, југословенске новчанице, хартије од вредности, накит, племенити метали (10.425 кгр. злата и 82.133 кгр. сребра). У току окупације власти су на рачун реквизиције, контрибуција, разних трошкова финансирања радова окупационих власти узеле укупно суму од 91,8 милијарди окупационих динара. — Саопштење Државне комисије за ратну штету, »30 дана«, бр. 1, новембар 1945, 138.

³⁹) АЈ, МФ, фасц. 470, нерегистровано.

области од стране окупатора намеће потребу за претходним разматрањем укупног постојећег новчаног оптицаја на тој територији".* Док су нека подручја избегла терет контрибуције, „дотле је област окупирани Србије била у пуном смислу речи подређена територија подложна специјалном режиму који се огледа, нарочито у финансијском погледу. Инфлаторно стање српског динара у великој је мери последица ратних одштета наметнутих од стране окупатора. Тај износ се цени на 50 милиона шилинга".⁴¹ Зато је потребна корекција приликом замене. Вредност марке, лире, пенга и лека је у вези са вредношћу тих јединица на међународном тржишту, које је израз њихових вредности у метрополи. Инфлација куње је резултат финансијске политике (повећање плате, разне помоћи, војска). Животић даје и податак, да је на црној берзи, однос куње и српског динара 1:2, док се утврђивањем посредним путем, на пример претплатом окупаторских листова, добија однос од 1:1,7.

Основни принцип при замени, по Животићу, јесте изналажење реалне вредности утврђене количине новчаних јединица у појединим областима и постављање међусобног односа према бонитету. Да би се то постигло, потребно је „спровести свођење на једну објективну, заједничку вредност свих утврђених количина новчаних јединица и поставити однос према тој заједничкој вредности". Ова вредност може се изразити швајцарским франком, јер је он најмање био изложен флукуацијама, што би однос према њему био најобјективније одређен. Пошто се једино српски динар не котира на цетиранској берзи његов однос према швајцарском франку могуће је одредити посредним путем преко неке друге валуте на територији Југославије.

Физичким лицима, која су посредовала већу количину предратног југословенског динара, према Животићу, замену треба извршити по посебно образложеним молбама.

За дефинитивну замену потребно је утврђивање нове новчане јединице везане за међународне односе. „Да ли ће нова јединица бити везана за злато или нешто друго ствар је одлуке која треба да претходи утврђивањем односа са другим земљама и утврђивањем унутрашњег поретка".⁴²

Мишљење Удружења економиста своди се на следеће закључке: 1. замени треба приступити одмах чим се приведе крају ослобођење једног валутног подручја. Ово стога да би се убрзало нормализовање привредних прилика и да би се онемогућило искоришћење непоштено стеченог новца; 2. постоје две могућности у вези установа, којима поверити емисију нових југословенских новчаница: а) створити нову југословенску емисиону установу, или б) искористити стару југословенску Народну банку. Економисти су за друго решење, с тим „да правна форма и власништво могу бити измењени".⁴³ Народна банка има знатну имовину у земљи и иностранству, која би се морала ликвидирати, што би стварало разне тешкоће; 3. замену новчаница извршити тако да сви крајеви буду подједнако и правилно третирани. „Зато замену треба извршити тако да притежаоци садашњих разли-

⁴⁰) Исто.

⁴¹) Исто.

⁴²) Исто.

⁴³) Исто. »Мишљење удружења економиста по питању замене новчаница«. Мишљење је писано на основу реферата др Васиљевића и др Претнера, као и дискусије чланова Удружења.

читих новчаница које циркулишу на различитим валутним подручјима добију новим југословенским новчаницама стварнију противвредност сума, које буду предали на замену. Ради остварења овог циља било би потребно да се утврди тачан однос између садашње циркулације на појединим валутним областима, увећане за обавезе по виђењу и са роком, које односна установа има и последњег стања потраживања емисионих установа појединих валутних области, које потичу од замене предратних новчаница југословенске Народне банке (Хрватска и Србија као најважније валутне области). Код осталих валутних подручја треба поступети аналогно, с тим да ће се узети у обзир само оптицај који буде утврђен на односном подручју.⁴⁴ На овај начин постигло би се: прво, смањење оптицаја и друго сваки појединац, односно валутна област добила би приближну вредност, волумен новчаница, односно средстава плаћања предатих за замену. На једном валутном подручју треба заменити само оне новчанице које су на њему служиле као средство плаћања. Новчанице са другог подручја треба депоновати с тим да се питање њихове исплате посебно решава. Исто и са старим југословенским новчаницама; 4. волумен новчаница који тренутно кола на југословенском територију треба утврдити на два начина: за валутно подручје Србије и Хрватске узео би се збир оптицаја и обавезе са роком и по виђењу из књига, односно емисионих установа, а за остала подручја (Македонија, Словенија итд), путем пописивања, односно депоновања. »На овај начин, ако би, на пример, књиговодство српске Народне банке показало стање од 42 милијарде, а данашње потраживање српске Народне банке од југословенске Народне банке, настало заменом југословенских старих новчаница 6 милијарди, замена би се вршила на бази 7:1. Исто тако ако би се у Македонији пописом утврдило да постоји у промету, рецимо 5 милијарди лева, а да потраживање бугарске емисионе установе од југословенске Народне банке, настало из замене југословенских новчаница износи 1 милијарду, односно замене био би 5:1;⁴⁵ 5. с обзиром на тешкоће при штампању новчаница, било би потребно да се противвредност од депонованих новчаница не исплаћује одмах, већ сукцесивно, од потреба депонената, водећи рачуна о социјалним и привредним приликама. Овај систем омогућава и испитивања порека депонованог новца, као и финансирање државе за најхитније потребе; 6. у вези технике замене било би добро искористити постојеће јавне и кредитне установе, поште, финансијске и пореске управе, приватне кредитне заводе и друго. Приликом замене депонентима дати потврду на депоновани износ у оригиналним вредностима, с тим да се после утврђеног квалитета, потврде могу заменити уложеним књижицима.

У пројекту „Најхитнија новчана питања у обновљеној Србији“, датираном 3. XI 1944. непотписаном, каже се »да је данас још сувише рано узимати у речење проблем опште валутне реформе за целу земљу и емисионе банке за које је потребно сачекати јаче нормализовање ратом из основа поремећених привредних прилика и стварање одговарајућих државних и законодавних органа«.⁴⁶

Поред редовног новчаног оптицаја Српске народне банке од око 40 милијарди динара, непријатељ је из државних трезора и

⁴⁴) Исто.

⁴⁵) Исто.

⁴⁶) АЈ, 41—40—41. »Најхитнија новчана питања у обновљеној Србији«.

филијала однео већу количину новца ради снабдевања војске у повлачењу или одношења у иностранство због евентуалног наносења штете послератној југословенској привреди. У трезорима је било око 12 милијарди, од којих се поуздано зна да је непријатељ однео 7.874 милиона. Према категоријама однете су следеће новчанице:

хиљаде II издања за	5.370 милиона дин.
петстотинарке I изд.	536 милиона дин.
петстотинарке II изд.	375 милиона дин.
стотинарке I и II изд.	346 милиона дин.
педесетице I и II изд.	1.106 милиона дин.
двадесетице и десетице I изд.	141 милиона дин.

Да би се спречила злоупотреба непријатеља, према предлогу аутора „Најхитнијих. . .“ требало би најхитније заменити хиљадарке II издања (јер је њих највише однето), а остале новчанице, које преостану у оптицају прогласити неважећим.

Што се тиче нове емисионе банке за Србију у пројекту се истиче: „Ако Србија, као једна од федералних држава Југославије, буде у овом прелазном раздобљу имала засебну емисиону банку, онда такве банке треба да имају и остале федералне државе (према данашњим индикацијама: Хрватска, Словеначка, Црна Гора и Македонија)“.⁴⁷ Пошто су Србија и Хрватска три ипо године имале своје емисионе банке и новчанице, за њих горња идеја не би била посебан проблем. Остале покрајине би при решавању проблема биле затечене дефинитивним решењем новчаног система на федералном нивоу, па би труд око успостављања емисионих банака био узалудан.

Како изнето мишљење не би дало позитивне резултате, аутор даје две нове солуције: прво, уместо стварања привремених покрајинских емисионих банака, могуће је „да емисиону функцију, као посебан сервис преузме Југословенска народна банка, која би новчанице за сваку федералну покрајину издавала посебно, а посебно, опет, новчанице за централну федералну владу за њене потребе“.⁴⁸ Привремене новчанице могле би задржати типове српског и хрватског новца „уз доштампавање розете разних боја за поједине покрајине“,“ и друго, у случају да се искључи могућност под бројем 1. требало би за подручје Србије основати Народну банку Србије. „Нарочитом уредбом Главног НОО Србије наредила би се ликвидација Српске народне банке и установљење Народне банке Србије. По досадашњим правним принципима нова емисиона банка имала би да прими сву активу и пасиву оне која се ставља у ликвидацију, а самом ликвидацијом може да руководи исти одбор или савет, који буде управљао новом емисионом банком“.⁵⁰

У Пројекту су изнети и подаци о активи Српске народне банке. Банка је имала око 8 милиона дин. девиза, рачунајући и хрватске куне. Њено потраживање по Централном клирингу у Берлину износи око 10 милијарди динара. За ову суму Немци су, углавном, извозили робу из Србије, али у замену нису давали робу, већ марке на рачуну у Берлину. То није био случај са осталим југословенским покрајинама, које су добијале робу за робу. Приватних зајмова Српска народна банка дала је око 300 милиона дин. Дужници су немачка

⁴⁷) Исто.

⁴⁸) Исто.

⁴⁹) Исто.

⁵⁰) Исто.

банка у Србији — Банкарско друштво (Банкферајн) и неколико немачких привилегованих фирми. Главни део aktive чине државни бонови, које је министар финансија окупиране Србије, давао у замену за штампани новац, јер је овај главним делом ишао на покриће окупационих трошкова. Сума ове позиције у банци износила је око 32 милијарде динара.

У пасиви банка има резервни фонд од 86 милиона дин, „док номинални капитал од 100 милиона није био никад ниј уплаћен”.⁵¹ Легално пуштање новчаница у оптицај износи око 38 милијарди и око 2 милијарде стотинарки тзв. I издања које су само рачунски повучене из оптицаја, јер је народ задржао сигурно 90% новца, пошто су личиле на новчанице Краљевине Југославије. Има и новчаница нелегално пуштених у саобраћај, најмање за милијарду и по, а можда и више.

Исто као и новчанице у пракси емисионих банака, третирају се и тзв. обавезе са виђењем и са роком. Таквих обавеза Српска народна банка имала је око 7.300 милиона дин. од чега на обавезе по виђењу отпада око 6 милијарди.⁵²

У вези процедуре замене новчанице, у пројекту који износимо, аутор презентује гледиште да „приликом замене једних српских новчаница за друге српске, које је привременог карактера, не би требало вршити никакво одузимање једног дела истих”.⁵³ Ово стога да се пре дефинитивне замене не изазове незадовољство на територији Србије.

Три изнета предлога и мишљења за замену новчаница била су различита. У многоме, пак, предлози су били идентични и спровођење су приликом решења валутног питања у новој Југославији.

У југословенској пракси народне власти, приликом решења валутног проблема спровеле су следеће: прво, окупационе новчанице замењене су на целом југословенском подручју јединственим ДФЈ динарима; друго, замена је вршена у „етапама”, већ према томе како је ослобађано поједино валутно подручје; треће, улогу емисионе банке имала је Народна банка Југославије; четврто, пре свих предузетих конкретних мера при замени, одређен је привремени курс динара за цело југословенско подручје, (курсеви су били следећи:

100 тзв. Недићевић динара = 5 ДФЈ динара

100 куна (у Срему) = 2,5 ДФЈ динара

1000 куна на свим подручјима

бивше НДХ, осим Срема = 7 ДФЈ динара

100 бугарских лезова = 10 ДФЈ динара

100 албанских франака (односно 100 лека) = 50 ДФЈ дин.

100 италијанских лира = 30 ДФЈ дин.

100 немачких марака = 60 ДФЈ дин.

100 мађарских пенга = 100 ДФЈ дин.);⁵⁴

пето, сви крајеви, где је вршена замена, једнако су третирани. „При одређивању курсева разних валута узети су у обзир сви елементи, који су могли имати утицаја на правилно решавање тог питања, пре свега куповна снага новца у појединим областима, као најбоље мере вредности”.⁵⁵ Узет је и степен инфлације у разним земљама у

⁵¹) Исто.

⁵²) Исто.

⁵³) Исто.

⁵⁴) М. Угричић, Новчани систем Југославије, Београд 1968, 140.

⁵⁵) Б. Петрановић, Правне и економске прилике... 37.

времену од 1941-1945, као и висина опција југословенског новца на појединим подручјима, пре замене у окупацијске новчанице 1941. године;⁵⁶ шесто, замена је вршена према принципу обласних јединица.

Посао на техничкој замени новца почео је најпре институцијом Врховне комисије за повлачење и замену новца. Комисија је конституисана 17. 01. 1945. године са задатком да припреми и организује читав поступак повлачења и замене свих постојећих и важећих платажних средстава. У тренутку формирања комисије то је значило повлачење и замену новчаница са територија: Србије, Војводине, Косова и Метохије, Црне Горе, Санцака, Боке Которске и Македоније, односно повлачење: лева, лека, српских динара, талијанске лире, немачке марке и пенга са ових подручја.⁵⁷ За председника Комисије одређен је Левослав Долнишек, председник Народног новчаног завода Словеније,⁵⁸ а за чланове: др Љубомир Целегин, директор банкарског друштва; Миодраг Угричић, чиновник Народне банке; др Болфе Богелник, директор Државног статистичког уреда; Славко Ђуковић, начелник валутно-банкарског одељења Повереништва финансија НКОЈ. Секретар Комисије био је Драгослав Аврамовић, чиновник Народне банке.⁵⁹

Врховна комисија имала је службу рачуноводства и службу дистрибуције, док је благајничку службу вршила Народна банка. Као подручни органи Врховне комисије, већ 18. I 1945. године формиране су прве главне комисије за поједине валуте. Оне су и носиле такве називе: Главна комисија за подручје српског динара, Главна комисија за подручје лева итд. До краја јануар формирано је 6 главних комисија,⁶⁰ док су остале формиране доношењем Закона о повлачењу и замени окупаторских новчаница 10. априла 1945. године. Одређено је укупно 13 комисија, које су имале седишта у следећим местима:

- за подручје српског динара (Недићевог) у Београду,
- за подручје куне (подручје БиХ) у Сарајеву,
- за подручје куне (подручје Далмације) у Сплиту,
- за подручје куне (подручје Срема) у Земуну,
- за подручје куне (кунско новчано подручје осим БиХ, Далмације и Срема) у Загребу,
- за подручје лева у Скопљу,

⁵⁶ М. Угричић, н.д.

⁵⁷ АЈ, МФ, фасц. 471.

⁵⁸ АЈ, 41—40—41. Записник Врховне комисије од 17. јануара 1945. Претходно је за председника Комисије одређен др Љубомир Дуканац, али није могао да прихвати дужност због болести.

⁵⁹ АЈ, МФ, фасц. 469.

⁶⁰ АЈ, 41—20—42. Састави комисија:

прво, за подручје српског динара: Риста Антуновић, председник и чланови: др Момир Гломазић и Војислав Нешковић;

друго, за подручје лева: председник др Страхил Гигов и чланови: др Теодор Миrowsки и Милоје Спасић;

треће, за подручје лека: председник Павле Јовићевић (претходно одређен Миладин Поповић), и чланови: Цветко Цветков и Сауд Целандић;

четврто, за италијанску лиру и немачку марку: пред. Вељко Зекковић, Васа Ђурић и др Милош Стевановић, чланови;

пето, за подручје пенга: Лука Мркшић, председник и чланови: Милан Вујин и Иван Матовић;

шесто, за подручје Срема: председник Јевто Јеремић и чланови: Лазар Попов и Оживат Мишко — Исто.

- за подручје албанског франка (лека) у Урошевцу,
- за подручје лире у Љубљани,
- за подручје лире и рајхскредиткасеншајна (Црна Гора, Бока и Санџак) у Цетињу,
- за подручје пенга (Војводина) у Новом Саду,
- за подручје (Међумурје) у Чаковцу,
- за подручје (Прекомурје) у Мурској Сobotи,
- за подручје немачке марке (Словенија) у Марибору.⁶¹

Поменути Закон је прописао и основне дужности Врховне и главних комисија. Међу најважније задатке Врховне комисије спадали су а) давање потребних директива Главним комисијама, б) додељивање контингента новчаница главним комисијама, ц) прикупљање података о резултатима повлачења и замене, д) решење спорних питања и др.⁶² Важнији задаци за главне комисије били су: а) давање инструкција делегатима, и додељивање контингената новчаница истима, б) достављање података Врховној комисији, ц) достављање новчаница повучених или замењених Врховној комисији, д) решавање жалби у другом степену по одлукама делегата.⁶³

Закон је предвидео да у сваком срезу постоји делегат главне комисије, који са стручним особљем обавља повлачење и замену.⁶⁴

Приликом спровођења замене Србија је била подељена на 21 област, колико је одређено и обласних делегата. Прецизирана су одредивања замене у сваком селу, граду, реону и др. Сем делегата одређивани су њихови заменици, референти. Податак да је приликом замене и повлачења новчаница у послу узело учешћа 7.000 људи стручних или оспособљених за тај посао, говори сам по себи.⁶⁵

Један од важећих принципа приликом замене и повлачења новчаница био је да су на одређеном подручју замењиване само оне новчанице, које су биле законско средство плаћања, док су за новчанице са другог подручја издаване потврде са накнадним регулисањем исплате.⁶⁶ Потврде су издаване и за вишак новчаница од 5.000 динара, с тим да је одређен рок за исплату признаница (3 месеца). Ова мера ограничавања висине исплате, спровођена приликом замене новца, своје економско оправдање имала је у изједначавању куповне моћи грађанства. У време трајања рата на југословенској територији, значи у време извођења повлачења и замене и велике несташнице свих роба, ограничавање исплате ма и на краatak рок, давало је могућности државним органима да побољшају финансијску ситуацију. На другој страни, приликом замене новца морала се обезбедити велика количина нових ДФЈ динара, за чије је штампање требало времена и материјала. Овог последњег нарочито је недостајало. И то је био један од разлога издавања потврда са накнадним роком исплате.¹

Прве југословенске новчанице штампане су у Москви. У периоду од 20 — 24. марта 1945. испоручене су од Управљења Гознаке Н.К.Ф. Москва новчанице у вредности од 5.000.209.500 ДФЈ динара у

⁶¹) Закон о повлачењу и замени окупаторских новчаница, Службени лист, 10. априла 1945.

⁶²) Исто.

⁶³) Исто.

⁶⁴) Б. Петрановић, н.д. 37.

⁶⁵) Политика, 18. април 1945.

⁶⁶) АЈ, МФ, 470.

апоенима од 1.000, 500, 100, 50, 20, 5, 1 дин.⁶⁷ Новчанице су испоручене Врховној комисији, која је извршила 29. марта и прву расподелу конгингената новчаница главним комисијама. (Наравно оним формираним на ослобођеном делу југословенских територија).

Према подручјима распдоела је извршена на следећи начин:

— подручје српског динара	1.200.000.000 дин.
— подручје лева, Македонија	300.000.000 дин.
— подручје лева, депо Ниш	60.000.000 дин.
— подручје албанског франка, Косово—Метохија	50.000.000 дин.
— подручје албанског франка, Скопље	60.000.000 дин.
— подручје пенге	300.000.000 дин.
— подручје лире и марке	30.000.000 дин.
— подручје Санџак, Црна Гора, Бока	50.000.000 дин.
— подручје куне, Срем	80.000.000 дин.

У К У П Н О : 2.130.000.000 дин.

Даљим расподелама ова сума је далеко премашена на сваком подручју.

Сама реализација повлачења и замене новца на горе наведеним подручјима извођена је у периоду од 20—30. априла 1945. У касније ослобођеним подручјима Хрватске, БиХ и Словеније повлачење окупаторских новчаница завршено је током јула 1945. године.

Према извештајима који су стизали Врховној комисији, за десетак дана обављен је веома сложен и напоран посао. У условима док су у западним деловима земље још вођене борбе за коначно ослобођење, а у народу још увек било неповерења према новим органима власти, док је реакција свим снагама то поверење настојала да пробуди, рад на повлачењу и замени захтевао је посебне напоре од лица ангажованих за његово окончање. Околности у којима се радило у појединим градовима и селима биле су, посебно, тешке. Погодних просторија мало, у појединим локалима било је и више шалтера. Сваког дана требало је начинити дневне извештаје и достављати главним комисијама. Радило се дубоко у ноћ. Обимност, посла често је превазилазила, умешност, брзину и способност људи. Било је много „поштених али нестручних људи код којих је умор брзо наступио“.⁶⁸

Повучене новчанице обласни делегати су сакупљали у тзв. депое обласних делегата, а затим их преко главних комисија предавали Народној банци на рачун Врховне комисије. Исто је било и са новчаницама које на одређеном подручју нису биле средство плаћања. Тако је Врховна комисија имала тачан увид, колико је са којег терена повучено и замењено новчаница, које су биле средство плаћања, а колико оних које то нису биле.

Коначан извештај Главне комисије за подручје српског динара био је следећи:

Примљено нових новчаница од Врховне комисије 1.944.115.000 динара.

⁶⁷) Исто. Записник Врховне комисије.

⁶⁸) Исто.

⁶⁹) Исто. Извештај Главне комисије од 19. јула 1945.

Издато у замену за повучене окупаторске новчанице:

а) замена у целости од 353.903 приватна лица	1.361.430.135,77 д.
б) замена у целости државна надлештва	151.449.960,14 д.
ц) замена уз издавање потврда 15645 лица	76.674.169.— д.

У К У П Н О: 1.589.554.264,91 д.

Према валутама стање је било следеће:

1. Албански франци

Замењено у целости приватним лицима и државним надлештвима	266.610,80 дин.
Замењено по потврдама уз делимичну исплату у ДФЈ динарима	133,40 дин.
Повучено без исплате у ДФЈ динарима	37.178,60 дин.

2. Италијанске лире:

Замењено у целости приватним лицима и државним надлештвима	1.300.187.—
Замењено по потврдама уз делимичну исплату	1.863.—
Повучено без исплате у ДФЈ динарима	681.975.—

У К У П Н О: 1.984.025.—

3. куне

Замењено у целости прив. лицима и држ. над.	263.227.534,50 дин.
Замењено по потврдама уз дел. исп.	843.780.—
Повучено без исплате у ДФЈ динарима	31.465.980.—

У К У П Н О: 295.537.294,50 дин.

4. Левови:

Замењено у целости прив. лицима и др. надл.	3.552.187
Замењено по потврдама уз дел. нап.	2.100
Повучено без исплате у ДФЈ динарима	1.443.562

У К У П Н О: 4.997.849

5. Повучени српски динари:

по списковима	30.092.359.675,40 дин.
по потврдама	4.898.760.683.— дин.

У К У П Н О: 34.991.120.358,40 д.⁷⁰

Далико највише српских динара (према табели која следи) повучено је и замењено у београдској области. Међутим, велике количине новца замењене су у нишкој, крушевачкој, пожаревачкој и другим областима. Из приложене табеле види се да је неупоредиво више исплаћених новчаница, него оних за којих је дата потврда.

⁷⁰) Исто.

Преглед исплаћених износа у ДФЈ динарима за време замене на подручју српског динара

Област	исплаћено у готову	издате потврде	у к у п н о
Београд	344.497.962,41	64.873.222,50	409.371.184,91
Ваљево	44.470.574.—	3.410.337,50	47.880.911,50
Вршац	49.739.958,50	9.249.602,50	58.989.561.—
Зајечар	79.869.593,50	6.716.148.—	86.585.741,50
Јагодина	78.401.995,81	5.025.006.—	83.427.001,81
В. Кикинда	43.882.976,75	3.361.666.—	47.244.642,75
Крагујевац	65.536.155,35	4.302.762.—	69.838.917,35
К. Митровица	17.717.637,15	370.249,40	18.087.886,55
Крушевац	91.765.880.—	3.151.835.—	94.917.715.—
Лесковац	56.681.493,85	6.639.227,15	63.320.721.—
Младеновац	35.182.774.—	1.072.981.—	36.255.755.—
Неготин	45.726.820.—	5.073.169,50	50.799.989,50
Ниш	93.033.823,45	7.879.308,50	100.913.131,95
Панчево	75.997.566,50	8.461.985.—	84.459.551,50
Петроград	87.201.240,85	19.591.268.—	106.792.508,85
Пожаревац	95.834.300,72	5.080.958.—	100.915.258,72
Прокупље	30.605.022,50	1.042.056.—	31.647.078,50
Смедерево	50.003.041.—	1.818.018,50	52.421.059,50
Ужице	52.622.991,82	1.662.851,50	54.285.843,32
Чачак	69.992.495,25	3.689.772.—	73.682.267,25
Шабац	80.189.961,50	5.813.638.—	86.003.599,50
УКУПНО:	1,589.554.264,91	168.286.062,05	1,757.840.326,96⁷¹

Главна комисија у Новом Саду такођер је имала далеко већу исплату у готовим новчаницама, од оне у потврдама. Њен коначан извештај био је следећи:

— издато за замену повучених окупационих новчаница у целости:

а) за приватна лица (176.977) ДФЈ динара 364.068.424,30

б) за државна надлештва 70.665.313,18

У К У П Н О: 434.733.737,48

— исплата извршена за замењене новчанице и то:

албански франак 28.048,30 по курсу 250.— ДФЈ дин. 70.118,25

италијанска лира 51.381 по курсу 30.— ДФЈ дин. 15.414,30

куна 101.905.358,50 по курсу 2,50 ДФЈ дин. 2,547.633,93

левова 188.800.— по курсу 10.— ДФЈ дин. 18.880.—

пенге 91.723.658 по курсу 100 ДФЈ динара 91.723.658.—

српски динар 3.218.725.120.— по курсу 5.— ДФЈ дин. 160.936.256

СВЕГА ДФЈ ДИНАРА 434.733.737,48

⁷¹) АЈ, МФ, 469.

— исплата за замену повучених новчаница по потврдама и уз делимичну исплату у ДФЈ динарима:	
пенге 91,732.658 по курсу 100 ДФЈ динара	91.723.658
српски динари 1,496.614.510 по курсу	74.830.725,50

У К У П Н О: 166.554.383,50

Као што се види у готову је исплаћено 48.930.972,50 дин. док је вредност издатих потврда 111,623.411.— дин.

Главна комисија у Новом Саду повукла је новчанице од 1.898 лица без исплате у ДФЈ динарима и то:

албанских франака 1.009
италијанске лире 37.520
куна 38.075.708,50
левова 73.440
пенга 424.276
српских динара 4.606.540
сумњивих хиљадарки 1.694.000⁷²

Приликом замене новца на целој територији Југославије у току 1945. године повучено је новчаница у вредности:

албанских франака	18.838.846,20 дин.
лира (новчанице, Рупникови бонови и бонови денарног завода Словеније)	2,076.436.188,83 дин.
лева (новчанице и бонови)	4,106.165,700.—
куна	241.742.376.976.—
марака (новчанице и рајхскредиткасеишајни)	438.254.782,50 дин
пенга	490.903.856,14 дин.
српских динара	43.503.724.576.— дин.

У новим динарским новчаницама пуштено је у оптицај 5.779.502.678,68 ДФЈ динара.⁷³

Метални окупацијски новац замењен је у другој половини 1945. године. Мађарски новац замењиван је у времену од 13—25. августа, а у времену од 22. октобра — 3. новембра 1945. новац осталих окупацијских валута. Примењивани су исти курсеви као и код замене новчаница. У оптицај за ову замену Народна банка пустила је 14.215.227,63 ДФЈ динара.

Значај замене новца и стварање јединственог монетарног система на целом територију Југославије био је, пре свега, на економском пољу, Тек окончањем овог посла било је могуће озбиљније прићи обнови и изградњи земље. Цела привредно-финансијска ситуација у новој Југославији постала је стабилнија. Истина, куповна моћ новца је још увек била слаба, раст цена одмах није могао бити заустављен, али су се резултати монетарне реформе у Југославији убрзо осећали. »Заслуга за то у првом припада радничкој класи и осталим радним слојевима, који су допринели сталном и ако постепеном расту производње, као и благовременим интервенцијама привредних органа који су комбинованим административно-привредним мерама савлађивали последице ратне дезорганизације«. ⁷⁴

⁷²) Исто.

⁷³) М. Угричић, н.д, 241.

⁷⁴) Исто.

⁷⁵) Б. Петрановић, Политичке и правне прилике. . . , 39.

Политички пак, значај валутне реформе, у време јаке опозиције новом систему, шпекулантских и црноберзијанских махинација, имао је та кофер, велике димензије. Отуда је КПЈ и њено чланство изнело значајан терет око припремања и спровођења повлачења и замене новчаница. С коликом су пажњом партијски органи на »терену« пратили спровођење замене и повлачења нека послужи пример из Ваљева:

ЦК КПЈ Србије стигао је телеграм 21. априла 1945. у коме се каже: "У току јучерашњег дана мало је замењено новца. Богати неће да мењају, говоре, радије ће спалити, него мењати. Цене су прилично скочиле. Богати купују све, не питајући пошто. Предузели смо мере". Четири дана касније телеграм гласи: „Новац се мења. Иде све боље. Појединци мењају до 300.000. Иде у реду. Шпекуланти подижу цене. Народ врши претрес, одузима". Последњег дана замене нова слика: "Рад на замени новчаница све живљи. Најбогатији сад долазе на ред, до сада се нису појављивали".⁷⁶

ФОНД ЗА ОБНОВУ ЗЕМЉЕ И ПОМОЋ ПОСТРАДАЛИМ КРАЈЕВИМА

Идеје о стварању Фонда из којег би била финансирана обнова земље после рата налазимо у првим пројектима, писаним много раније него што су поведене коначне битке за ослобођење земље. У студији Привредна обнова Југославије о којој смо већ говорили у првом делу овог рада, предлаже се да се за финансирање обнове земље оснује „Кредитни завод за привредну обнову“. Посебно је др Врхунец разрадио начин стицања средстава у предвиђеном Заводу. Новчана средства Завод би обезбеђивао из следећих извора: 1. Кредитима банке, која буде прва позвана да стави на расположење почетне кредите за обнову. »Кредит за финансирање привредне обнове — премда ће се пењати у милијарде — не може имати инфлаторског дејства, сматра др Врхунец, пошто се неће употребљавати за конзумтивне, већ за инвестиционе сврхе. Имагинарна новчана вредност пренеће се у реалну«.⁷⁷

2. Део средстава добиће се од ратне штете, која ће бити исплаћена у готовом новцу или хартијама од вредности државе-дужнице. Продајом или залогом на међународном кредитном тржишту добиће се нов капитал за привредну обнову.

3. Међународним кредитима за помагање привреде ратом опустошених земаља. Са таквим задатком основан је на међународној конференцији у Бреттону моодс-у јула 1944. Међународни завод за помагање привредне обнове и унапређење светске трговине. Из овог Завода могуће је да и Југославија добије повољне кредите.

4. Кредити приватних, иностраних капиталиста, који су имали или ће имати интересе у југословенској привреди.

5. Финансијска средства од ликвидације непријатељске имовине. Мировним уговором из 1918. године утврђено је начело, "да се на имевне ратне оштете, првенствено употреби имовина поданика непријатељских држава секвестрацијом, те доцније ликвидацијом путем продаје или давање под закуп".⁷⁸ Према површној процени, вредности непри-

⁷⁶) АС, Фонд ЦК ПКС, фасц. 37/17.

⁷⁷) АЈ, 41—5—5.

⁷⁸) Исто.

јатељске имовине у Југославији износила је најмање 12 милијарди предратних динара.

6. Улози на штедњу, који ће се од стране новчаних завода, на основу законске обавезе улагати у Кредитни завод.

Из овог Фонда, према цитираној студији, одобраваће се кредити искључиво за привредну обнову. У погледу отплате треба применити ниску камату, и високу амортизациону стопу која ће се пењати и спуштати према привредној ситуацији. »Кредитирање ситних продукционих јединица (пољопривредника, занатлија, приватних лица), вршиће се посредством кредитних установа за коју је сврху најзгоднији задружни облик«.⁷⁹

Горња идеја спроведена је у пракси половином 1945. године. На равно, нису озакоњене све замисли из цитиране студије, али се многи елементи могу наћи у конституисању Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима. Фонд је основан 7. јуна 1945. са циљем да се из његових прихода финансира обнова и даља изградња земље. Средства фонда, као и издаци (зајмови) нису обухваћени државни буџетом, већ се финансирање вршило у смислу одредаба закона,⁸⁰ на основу решења председника Привредног савета, односно после 30. јула 1946. председника Савезне планске комисије, са којима се саглашавао министар финансија ФНРЈ. Он је основан при Министарству финансија, а средствима је располагао Привредни савет, односно од јула 1946. Савезна планска комисија по овлашћењима владе ФНРЈ. Целокупне уплате и исплате Фонда вршила је Државна хипотекарна банка.

Приходи фонда стицани су на више начина: 1. Приходима оствареним продајом робе и добара добијеним од УНРРЕ, 2. Приходима од репарације, 3. Приходима оствареним радом заробљеника, 4. Приходима оствареним наплаћивањем ратне добити, 5. Средствима оствареним добровољним радом и 6. Приходима насталим заменом новчаница у току валутне реформе 1945. године. Најзначајније приходе Фонд је остварио од продаје робе и добара добијених од УНРРЕ, на основу споразума владе ДФЈ из марта месеца 1945. године. Споразум је предвиђао да влада покрива све административне и оперативне издатке УНРРЕ у извођењу програма за помоћ и обнову (плаћање особља, трошкове закупа, ускладиштења, саобраћаја, транзита, и јавних служби у земљи). Остатак средстава влада је могла употребити за помоћ и обнову, укључујући, пољопривреду, индустрију, јавне и здравствене службе и социјално старање. Међутим, ови приходи од Фонда до краја 1945. године били су врло скромни и зато што се у народу сматрало да је роба од УНРРЕ бесплатна, и да се она даје као помоћ. Августа 1945. године Фонд је располагао са 104.703.261,22 динара, а 31 децембра исте године 870.373.848,87 динара.⁸¹ У Хрватској, Словенији, Црној Гори, Босни и

⁷⁹) Исто.

⁸⁰) Закон о оснивању Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима, Службени лист бр. 39/45. Упутство у вези са уплатама у Фонд... Сл. лист 47/45, Закон о потврди и изменама Закона о оснивању Фонда... Сл. лист 63/46. Закон о оснивању Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима објавила је и Борба 9. јуна 1945.

⁸¹) Б. Петрановић, Политичке и правне прилике... 323.

На основу одлуке Привредног савета од 24. новембра 1945. сва роба добијена од УНРРЕ обавезно је требало да се плаћа Заводу за ванредне набавке. Пошто је до тога дана већ издато много робе није више

Херцеговини роба је од фебруара 1945. до оснивања републичких предузећа давана преко народних власти »уз учешће народних маса«. Словенија је прва средства за Фонд на основу УНРРИНЕ помоћи почела да остварује тек од 2. јула, Босна и Херцеговина од 1. августа, Хрватска од 19. августа и Црна Гора од 23. августа 1945. године.⁸² Отуда и констатација Андрије Хебранга, на седници ЦК КПС од 4. октобра 1945, да Фонд нема велика средства, и да приходима од УНРРЕ »једва покривамо расходе око апарата«.⁸³ У то време 37% робе од УНРРЕ ишло је за Србију.

Већа средства Фонда је почео да сакупља приливом већих количина УНРРИНЕ робе, променом схватања да се та помоћ - иако бесплатна плаћа, с тим што новчани еквивалент иде у корист Фонда.

Карактеристично је да је у раду Фонда 1946. г. било много више остварених средстава од планираних. Овакав случај је најизразитији за средства остварена продајом робе добијене од УНРРЕ. То најбоље илуструје табела коју прилажемо:

М е с е ц	Предвиђено	Остварено	Остварено	
			(+) или (-)	
у милионима динара				
јануар	400	654	+	254
фебруар	400	622	+	222
март	400	1.199	+	799
април	400	1.295	+	895
мај	400	1.750	+	1.350
јуни	400	1.371	+	971
јули	400	1.144	+	744
август	400	1.327	+	927
септембар	400	400		—
октобар	400	926	+	526
новембар	400	912	+	512
децембар	400	1.010	+	610
У к у п н о	4.800	12.610	+	7.810. ⁸⁴

Табела намеће још један закључак: највише средстава у Фонд је пристизало управо од продате УНРРИНЕ робе. 1946. године, када је Фонд био најактуелнији, из табеле видимо да су остварена средства од 12.610.000.000, што је много премашивало остале изворе стицања средстава у Фонду.

Приходе од ратне добити наплаћивали су народни одбори. Под ратном добити »подразумевао се вишак (увећање) имовине остварене у току рата искоришћавањем ратних прилика и беде народа, који је у уку-

било у могућности да се сва наплати. Накнадно је фактурисано робе у вредности од 18 милијарди — АЈ, 41—20—7.

⁸² АЈ, 41—20—8.

⁸³ АС, фонд ЦС КПС, фасц. 37, несређено.

⁸⁴ АЈ, 41—7—8. За осам месеци у Југославију је допремљено 780.475 тона разне робе — Борба, 26. XII 1945.

пној вредности прелазило 25.000ДФЈ динара⁸⁵. Ове приходе народни одбори су слали среским народним одборима, а ови су их сваких 10 дана уплаћивали у корист Фонда за обнову и помоћ пострадалим крајевима. Ситни привредници, на пример, самосталне занатлије, који су запошљавали по једног радника или ученика, нису потпадали под удар Закона о ратној добити.

Закон о одузимању ратне добити ступио је на снагу 29. маја 1945. године. Поступак око утврђивања ратних добитника и утврђивање ратне добити требало је да буде готов до 31.12.1945. године. У Србији, иако је Министарство финансија интервенисало разним упутствима и специјалним изасланицима „на терену“, посао је знатно пролонгиран. Било је округа у којима су Комисије за утврђивање ратних добитника формиране тек новембра или децембра 1945. године. До 26. фебруара 1946. Министарство је, на пример, имало извештаја свега од 18 од укупно 148 формираних комисија.⁸⁶ У току 1945. године „уопште, радило се слабо и лабаво, без икаквог осећања одговорности пред законом и народом“.⁸⁷ Наведена ситуација је доприносила да прилив средстава у току 1945. године по овом основу у Фонд буде врло мали. Зато су средства по основу ратне добити пристизала у Фонд за обнову земље током 1946. године. У првим и последњим месецима године, она су била знатно већа од планираних. Укупно је у току ове године од средстава ратне добити у Фонд уплаћено 123.000.800 динара, преко 73.000.000 више од планираних. Према месецима ситуација је била следећа:

М е с е ц	Предвиђено	Остварено	Остварено (+) или (—)	
			у милионима динара	
јануар	3	3	=	
фебруар	5	11	+	6
март	10	20	+	10
април	10	19	+	9
мај	10	14	+	4
јуни	3	8	+	5
јули	3	9	+	6
август	2	4,7	+	2,7
септембар	1	4,9	+	3,9
октобар	1	6,7	+	5,7
новембар	1	10,8	+	9,8
децембар	1	12,7	+	11,7 ⁸⁸

На основу Закона о исплати потврда издатих приликом замене окупационих новчаница и располагању потраживања на везаним

⁸⁵) Б. Петрановић, Планирање... 94. Прилози за Фонд достављени су Хипотекарској банци. О неажурном слању прилога, посебно оних које су слали радници види чланак у **Борби** од 5. III 1945.

⁸⁶) АС, Фонд ЦК КПС, 37/8, несређено.

⁸⁷) Исто.

⁸⁸) АЈ, 41—20—8.

рачунима („Службени лист“, 23/45) пристизала су средства на рачун Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима. Закон је регулисао питање потврда, које су издаване приликом замене новчаница у периоду април—јун 1945. године. Приликом замене власницима новчаница исплаћивана је вредност у новим ДФЈ динарима само до 5.000 динара, а за вишак су издаване потврде, чија је исплата почела 15. јуна 1945. године. „Од вредности тих потврда одбијена је вредност динара ДФЈ исплаћена приликом издавања потврда, затим аконтације исплаћене пре овога рока, а разлика је ишла у Фонд према утврђеној скали: А. за потврде чији су имаоци произвођачка предузећа, на вредност до 5.000 дин. ДФЈ — 5%, а преко 250.000 дин. — 30%; Б. за потврде чији су имаоци били сва остала предузећа и установе на вредност до 5.000 динара — 7%, а преко 250.000 динара — 50% (међутим, одбици се, нису вршили кад су у питању биле потврде чији су имаоци биле установе социјалног старања, задружне организације, радничко-наместничке синдикалне организације и масовне народне организације); Ц. за све остале потврде до 5.000 динара одбијало се 10%, а преко 250.000 — 70%.“⁸⁹

По горњим ставкама у Фонд су приликала значајна средства крајем 1945. и почетком 1946. године, да би од априла месеца исте године то била сасвим скромна средства. Крајем 1945. године завршена је дефинитивна замена и металног новца тако да органи планирања већ за мај 1946. године не очекују у Фонду финансијска средства по овом основу. Због одуговлачења рада главних комисија за замену новца, у Фонду налазимо током целе године мање ставке по овом основу. Укупно је у току 1946. године по основу прилива средстава од потврда у Фонд инкасирано 44.000.760 динара, 19.760.000 више од планираног.⁹⁰

На обнови Србије у првим годинама после рата радили су и многобројни заробљеници. У доступној документацији наведен је рад заробљеника на обнови путева, мостова, јавних зграда и друго. Након завршетка обнове мањи број заробљеника укључен је у рад предузећа у Србији. Део средстава остварених радом заробљеника улазио је у Фонд за обнову земље.

Предвиђено је било да се током 1946. године од рада заробљеника издвоји 150.000.000 динара. Реализовано је много више, преко 266.000.000, што је највећи процент разлике планираних и остварених средстава у Фонду.

Према месецима реализација се од плана разликовала у следећем:

М е с е ц	Предвиђено	Остварено	Остварено (+) или (—)	
			у милионима динара	
јануар	5	7	+	2
фебруар	18	18	=	=
март	13	25	+	11

⁸⁹) Б. Петрановић, Прилог... 94, 95. Закон о исплати потврда издатих приликом замене окупаторских новчаница, Борба, 9. VI 1945.

⁹⁰) АЈ, 41—20—8.

април	14	24	+	10
мај	15	20	+	5
јуни	15	22	+	7
јули	15	22,5	+	7,5
август	15	33	+	18
септембар	15	17,4	+	2,4
октобар	10	32,4	+	22,4
новембар	10	18,9	+	8,9
децембар	5	26,8	+	21,8 ⁹¹

У Фонд за обнову земље пристизала су и средства од добровољног рада. Према Б. Петрановићу: „Физички рад и радни полет грађана је основна претпоставка обнове у условима општег сиромаштва и исцрпљености извора, коју је за собом оставила окупација. У каснијем раздобљу култ физичког рада у разним облицима (добровољни рад, такмичење, ударнички рад, основни су извор акумулације, што је судбина свих неразвијених друштава.“⁹² Немогуће је навести све примере добровољног рада на обнови Србије. Можда би било лакше побројати округе и објекте у Србији где није уграђиван овакав рад. У Зајечарском округу, на пример, при обнови путева, зграда и другог, проценат плаћених надница у односу на неплаћене је занемарљив. Па и оне наднице, обично исплаћене за стручну радну снагу, набављене су као добровољни прилог од сељана.⁹³ Слично је било и у Ваљевском округу,⁹⁴ нешто је мање добровољног рада у Ужичком и тд.⁹⁵ У току 1946. године планирано је да се по овом основу, основу добровољног

⁹¹) Исто. На основи зграде НО у Ужицу у току 1945. дато је 660 надница, заробљеника, вредност надница заробљеника на обнови дома културе у Ужицу износио је 42.000 дин, дечијег дома 21.000 дин. итд. У Ваљевском округу заробљеници су радили на обнови зграда у режији Грађевинског одсека Округног НО, у Крагујевачком округу радили су на обнови путева и мостова и др. — АЈ, 41—20—43.

⁹²) Б. Петрановић, *Обнова Београда...* 174.

⁹³) У Крагујевачком срезу набавку материјала и пошљунчење пута бр. 113. набављен је бесплатно материјал и дато 660 надница радника и 100 колских надница, на путу бр. 114. 520 радничких и 80 колских надница у вредности 52.880 дин. итд. У селу Меговници направљена је нова школа добровољним радом, док је материјал плаћен 126.200 динара из добровољних прилога. У Округу је плаћена само стручна радна снага мајстора — багериста, који су радили на оправци путева и мостова. — АЈ, 41—21—43.

⁹⁴) Према извештају Среског народног одбора Ваљево (Привредног одсека) у целом Срезу у току 1945. исправљено је и обновљено 13 школских зграда (2 обновљене, 1 дограђена и 10 поправљено), док је једна општинска зграда саграђена. За обнову је утрошено 340.000 ком. цигле, 125.000 црепа, 69.000 кгр. креча, 19.000 кгр. цемента, 140 м³ камена, 182 кгр. ексера, 179 кгр. фарбе и другог материјала, од чега је највећи део добијен од мештана на поклон. Од укупне вредности обнове и изградње у овом Срезу од 1.415.000 динара плаћено је за материјал и радну снагу 240.000 динара, док је добровољна радна снага и наплаћени материјал имао вредност од 1.175.000 динара. — АЈ, 41—20—43.

⁹⁵) Према Рекапитулацији која је рађена за Савезну Планску комисију у Србији је у току 1945. године укупно за наднице плаћено 44.468.518,25, док је на бесплатну радну снагу остварена вредност изнела 55.061.725.— Вредност утрошеног рада у динарима из других разлога била је (заробљеници, кажњеници и др.) 8.029.428. Од укупне вредности материјала 111.935.736,53 плаћено је 49.722.472,60, док 59.610.265,90 динара није плаћено. Сличан однос био је и за Војводину и Космет. АЈ, 41—20—41.

рада, у Фонд реализује 30.000.000. На крају године реализовано је 254.000.000 што је процентуално највећа разлика у корист реализованих средстава од било којег основа према којима су обезбеђивана средства Фонда за обнову и помоћ пострадалих крајева. При упоређивању ових података планираних и остварених средстава од добровољног рада, намеће се закључак о изузетном ентузијазму и вољи народних маса да следе линију Партије у обнови и изградњи земље и да добровољним радом компензују немаштину коју је изазвао рат.

У односу на планирана средства, у Фонду, у току 1946. године, једино нису остварене ставке ратних репарација. На основу захтева за обештећење после ратних разарања, која је Југославија претрпела током II светског рата, очекивало се да ће у Фонд приспети најмање 250.000.000 динара. Укупно, међутим, током те године реализовано је свега 144.000.000 што је за целих 106.000.000 мање од планираних. Како је текла реализација по месецима најбоље приказује следећа табела:

М е с е ц	Предвиђено	Остварено	Остварено (+) или (—)	
	у милионима динара			
јануар	—	—	—	—
фебруар	5	0,5	—	4,5
март	25	1	—	24
април	15	7	—	8
мај	15	3	—	12
јуни	15	13	—	2
јули	20	8	—	12
август	25	4,5	—	20,5
септембар	30	8	—	22
октобар	30	9,5	—	20,5
новембар	35	67,3	+	32,3
децембар	35	22,2	—	12,8
У к у п н о	250	144.—	—	106. ⁹⁶

Укупно, међутим, према ставкама за које смо давали више података, уочљиво је да је за сваки месец, понаособ, током 1946. године, више остварено финансијских средстава од планираних. Предвиђено је било да се на крају године у фонду нађе 5.305.000.000 динара, а остварено је 13.451.500.000 динара, што је знатно било изнад очекивања. Табела коју прилажемо показује да је месечно планирано између 417 и 459 милиона, а да је било месеци, када је реализовано и 1.812.000.000 динара.

⁹⁶) АЈ. 41—7—8.

М е с е ц	Предвиђено	Остварено	Остварено	
			(+) или (-)	
		у м и л и о н и м а	д и н а р а	
јануар	417	679	+	262
фебруар	438	662	+	224
март	459	1.276	+	817
април	450	1.358	+	908
мај	445	1.812	+	1.367
јун	435	1.432	+	997
јули	440	1.187	+	747
август	443	1.372	+	929
септембар	447	470	+	23
октобар	442	978,5	+	536,5
новембар	447	1.105	+	658
децембар	442	1.120	+	678
У к у п н о	5.305	13.451,5	+	8.146,597

У приходе Фонда за обнову земље убрајана су и финансијска средства из других основа тако да је током 1946. године Фонд располагао већим средствима него што то горња табела показује: 26. јануара 1946. године, Фонд је, на примср, располагао са 1.495.925.095,21 динара,⁹⁸ крајем априла већ са 4.841.357.239,15 динара,⁹⁹ док је свој максимум Фонд достигао крајем 1946. године када је располагао са 14.178.906.319,86 динара.¹⁰⁰

Како је Законом предвиђено, основна намена Фонда била је кредитирање обнове и пострадалих крајева. У сачуваној документацији о раду Фонда налазе се многобројна решења којима се корисницима одобравају кредити. Из решења уочљиви су различити рокови враћања кредита. Они иду од 2 до 30 година уз камату од 3 до 5%. Принцип при додели кредита захтевао је обавезан план обнове, који је одобравала Савезна планска комисија. Од корисника се, такође, захтевала да сваких 15 дана шаље извештаје Комисији за привредну обнову о извршеним радовима и уложеним средствима. Отплата кредита отпочињала је 1. јануара наредне године по добијању зајма.

Кредити су додељивани за најразличитије сврхе, почев од набавке нових стројева, преко доградње предузећа, механизације погона, дизање циглана, за обнову саобраћајница, обнову здравствене службе, индустријска истраживања, обнову радио службе, подизања стручних кадрова, обнову савезних пољопривредних добара.¹⁰¹ За оправку и зидање зграда за становање одобравани су кредити уз 3% камате на најдуже 30 година.¹⁰²

⁹⁷⁾ Исто.

⁹⁸⁾ Исто.

⁹⁹⁾ Б. Петраковић, Прилози... 97.

¹⁰⁰⁾ Исто, 1000.

¹⁰¹⁾ Исто, 101.

¹⁰²⁾ Исто, 97

Већ је истакнуто да су средства до краја 1945. године у Фонду била мала, па отуда ни расходи Фонда нису били велики. До 26. јануара 1946. Фонд је имао расходе од свега 374.102.084 динара.¹⁰³ Половином фебруара 1946. из Фонда су одобрени дугорочни зајмови владама народних република у износу од 1 милијарде динара. Зајмови су распоређени на следећи начин:

1. НР Србија са АП Војводином и АО Косово и Метохија (без Београда)	250.000.000 динара
2. НР Хрватска	220.000.000
3. НР Словенија	120.000.000
4. НР Босна и Херцеговина	200.000.000
5. НР Македонија	80.000.000
6. НР Црна Гора	80.000.000 динара.

У резерви је остављено 50.000.000 са наменом да се накнадно распореди. Наведени зајмови одобрени су на 20 година са 2% камате.¹⁰⁴ За обнову Београда из Фонда је одобрен посебан кредит од 200.000.000 динара.¹⁰⁵

У писму, о додели овог кредита, које је Привредни савет упутио Председништву владе НР Србије каже се да је зајам, с обзиром на могућност земље, значајан, али у поређењу са потребама — незнатан. „Ипак, каже се у том писму, он представља максимум који данас наша земља за ту сврху може дати“.¹⁰⁶ Уколико би се сав износ употребио за финансирање материјала и свег људског рада у процесу обнове, резултати би били врло малени. То, у исто време, не би одговарало „духу у коме наше народне власти раде, нити духу којим је прожет читав наш народ“. Циљ је да се постигне што већи ефект са што мање уложених финансијских средстава. Са једном милијардом кредита, који је одобрио Фонд, обавезно је да вредност употребљеног материјала и уложеног рада буде најмање 5 милијарди, односно код НР Србије 1,250.000.000 динара. Привредни савет сматра да је то могуће постићи ако се покрену на обнову све живе снаге и сав радни елан народа. Треба покренути организације, штампу, увести детаљну контролу. Читав рад организовати на бази такмичења и то не улагањем што веће количине рада, него изналагањем најефикаснијих метода рада. Где је могуће на лицу места вршити продукцију материјала (цреп, дрво итд.). Привредни савет писмо завршава поруком да „народне власти од највиших до најнижих морају у сарадњи са народним масама пронаћи и усавршити најефикасније методе рада на обнови, јер се постизање петоструке вредности према уложеном капиталу не сме сматрати препоруком, већ одлуком, која се мора доживотно спровести у дело.“¹⁰⁷

Цитирано писмо најбоље карактерише улогу и карактер Фонда у обнови земље после рата. Јер, захтеви за доделу кредита, у току 1946. године за обнову земље за рачун Фонда, премашивали су средства која је Фонд обезбеђивао. Према Извештају Комисије за обнову укупни захтеви у 1946. години износили су 24.989.430.559 динара, од тога 13 милијарди (или 51%) отпадало на грађевине, (само 11 мили-

¹⁰³) АЈ, 41—7—8.

¹⁰⁴) АЈ, МФ, фасц. 475. несређено.

¹⁰⁵) Исто.

¹⁰⁶) Исто.

¹⁰⁷) Исто.

јарди од тога тражили су Народни одбори), затим је следо саобраћај са 6 милијарди итд.¹⁰⁸ Захтеви, према оцени Комисије, нису давали верну слику, јер министарства и установе при изради планова и обнове нису имали заједнички критериј, већ су полазили сваки са свог становишта, „при чему су неки желели у 1946. години обновити све, па и преко стања од пре рата, док је са друге стране очито, да су многи потребни радови на обнови изостављени“.¹⁰⁹

У току 1946. године Фонд је располагао са преко 14 милијарди а око 13 милијарди дато је за кредитирање обнове у Југославији и то:

— Министарству саобраћаја	2.300.000.000
— Министарству грађевина	1.500.000.000
— Министарству за народно здравље	439.000.000
— Министарству пољопривреде (без сељачких газдинстава)	614.000.000
— Министарству поморства	308.000.000
— Министарству ПТТ	400.000.000
— Министарству просвете	259.000.000
— Народним републикама	1.200.000.000
— Министарству индустрије	1.747.000.000
— Министарству рударства	830.000.000

итд.¹¹⁰

Преласком на планску привреду 1947. године, према оцени Министарства финансија, престала је и потреба за постојањем Фонда за обнову. Ванбуџетско убирање прихода и финансирање обнове из Фонда имало је своје оправдање у време кад се тражио „највећи еластичитет“ у обнови земље. Тај еластичитет почетком 1947. године више није био потребан. Постојао је и други разлог, јер је УНРРА већ крајем 1946. године показала намеру да контролише, па, чак, и да се меша у употребу новца створеног радом Фонда.

Фонд је ликвидирао на тај начин што су отписани многи кредити, а приходи и расходи Фонда унесени у савезни буџет, и исказивани у посебном одељку буџета под ставком „Приходи Фонда за обнову земље у помоћ пострадалим крајевима“.¹¹¹

Значај Фонда у послератној изградњи земље, премашивао је његове финансијске ефекте. Из наведених докумената видели смо да је он дао само мањи део средстава потребних за обнову, али је зато био велики подстицај радним масама земље да невиђеним залагањем допринесу брзој обнови порушених саобраћајница, предузећа, рудника, зграда и друго.

Исти закључак намеће се и кад је реч о обнови Србије. Од формирања Фонда, па до почетка 1947. године, у округе Србије притицала су средства преко министарстава у тзв. траншама. Разлика је само утолико што је у Србији обнова (њена прав фаза) отпочела

¹⁰⁸) АЈ, 41—21—43.

¹⁰⁹) Исто. Комисија је тада рачунајући да ће у Фонду током године бити око 10 милијарди предложила овакву расподелу:

- 1 милијарда да се резервише за неки фонд репарација,
- 1 милијарда за случај поремећаја плана,
- од осталих 8, једна за потребе народних одбора (мостови, јавне зграде, путеви, канализација, што уз добровољни рад даје вредност од 5—6 милијарди, а осталих 7 милијарди на обнову производних грана привреде — рударство, саобраћај, индустрија и др. — Исто.

¹¹⁰) АЈ, 41—7—8.

¹¹¹) Исто.

раније него у многим другим крајевима земље, јер је ова федерална јединица раније дефинитивно ослобођена.

Из извештаја, које су окружни народноослободилачки одбори слали управним органима у Републици, уочљиво је да су средства Фонда додељивана за све привредне гране и да су током 1946. године била једна од најзначајних материјалних чиниоца обнове.

ОБНОВА СЕОСКИХ И ГРАДСКИХ ЗГРАДА У СРБИЈИ

У току четворогодишње борбе на територији Србије порушено је а теже и лакше оштећено 92.435 градских и сеоских зграда. Од овога броја 22.123 отпада на сеоске стамбене зграде и 39.340 привредна објекта на селу. У градовима је порушено 3.696 стамбених зграда, 7.234 су теже оштећене, а 16.033 лакше, а порушено је 348 индустријских објеката, теже су оштећена 283, а лакше 345 објеката. Порушена је 281 јавна зграда, теже су оштећене 444, док је 716 градских јвних зграда лакше оштећено.¹¹²

У појединим окрузима Србије на разним објектима настала су врло различита оштећења, као и степени рушења. Много је већи број порушених и оштећених зграда у подручјима где је народноослободилачки покрет био снажнији, где су дуже вођене борбе и где су се дуже задржавале партизанске јединице, а самим тим и репресалије непријатеља биле веће. Тако је у новопазарском округу порушено, теже или лакше оштећено 16.640 сеоских и градских објеката од чега: 397 порушених стамбених градских зграда; 328 теже, 356 такше оштећено; од индустријских објеката 4 су порушена, 3 теже и 3 лакше оштећена, док је код јавних зграда 19 порушено, 10 теже оштећено, а 15 лакше оштећено. Порушено је 1.159 стамбених сеоских зграда, 359 је теже, 475 лакше оштећено, док је 9.061 привредна зграда на селу порушена итд. У граду Београду порушено је 1.115 стамбених зграда, 2.044 теже, а 8.255 лакше оштећено. Од индустријских објеката у Београду 46 је порушено, 52 су теже оштећена и 55 лакше оштећена. Порушена је 41 јавна зграда, 145 теже и 249 лакше оштећене. Овome треба додати да су у Београдском округу порушене 4.864 зграде.

У осталим окрузима ситуација је била следећа; што се тиче укупно порушених, теже или лакше оштећених зграда:

— Ваљевски округ	4.212
— Врањански	8.111
— Зајечарски	3.914
— Крагујевачки	1.745
— Крушевачки	1.254
— Лесковачки	8.092
— Моравски	871
— Нишки	6.197
— Пиротски	5.309
— Подрињски	5.697
— Пожаревачки	312
— Топлички	3.265
— Ужички	440
— Чачански	9.440 ¹¹³⁾

¹¹²⁾ АЈ, 41—20—41.

¹¹³⁾ Исто. У току другог светског рата у Југославији је уништено или теже оштећено 6.690 зграда, јавних установа, 580.810 стамбених зграда у

Разарање села и градова у Србији почела су 6. априла 1941. године и трајала све до ослобођења. Паљење и рушење вршили су Немци, Италијани, Бугари, домаћи издајници као и савезничка авијација приликом бомбардовања непријатељских положаја. Многобројне објекте уништавали су и партизанске јединице да не би користиле снагама окупатора. Сем материјалних разарања, наизменична рушења и паљења изнурила су србијанско становништво и материјално и физички. Није био редак случај да би се продавала и последња овца или коза ради подизања крова над главом, а онда је све опет претварало у рушевине. У рушевине су претварани многи индустријски објекти, јавне и управне зграде, болнице, школе и друго.

Ослобођење Србије стављало је пред народну власт, хитан и неодложан задатак: што пре обновити и изградити порушене зграде у градовима и селима. Организационо овај задатак обављало је Повереништво грађевина АСНОС-а, преко своје архитектонске службе, формиране првих дана новембра 1944. године. Сав посао у Повереништву обављало је око 20 инжењера и техничара додељених од Повереништва грађевина НКОЈ-а и преузетих од Техничког одсека бивше Управе града.¹¹⁴

Од 7. децембра 1944. у Повереништву грађевина, међу осталим, организована су два одељења: архитектонско и одељење за уређење предела и насеља — за урбанизам. (Прво је имало одсек за оправку и одржавање зграда и одсек за пројектовање, а друго, одсек за уређење предела и одсек са уређење насеља).

Као органи спољне службе у ослобођеним окрузима, у саставу окружних народноослободилачких одбора, установљена су грађевинска одељења. Ова одељења имала су веома мали број стручног особља за све време обнове. Одмах по ослобођењу тај број је био незнатан, па је спољна служба могла да пружи слабу помоћ архитектонском одељењу. Током 1945. године одељење је имало 5 одсека: 1. административно-технички, 2. одсек за пројектовање и студије, 3. одсек за уређење предела и насеља, 4. одсек за одржавање и оправку зграда и 5. одсек за обнову села (формиран 21. августа 1945. године).

Крајем 1945. године у Архитектонском одељењу била су запослена укупно 42 радника: 23 архитекта, 14 техничара, 1 цртач и 4 административна лица. У грађевинским одељењима свих 16 округа Србије било је укупно запослено 15 архитеката и 12 техничара, просечно мање од 1 у округу.¹¹⁵ Изнети подаци речито говоре с колико великим проблемом стручне радне снаге се сусретала народна власт у првој години обнове.

Први пројекти рађени у архитектонском одељењу везани су за два типа сеоских кућа (мање, од собе, кухиње, оставе; и веће од 2 собе кухиње и оставе), које је требало да послуже приликом изградње кућа у пострадалим крајевима. По овом типу кућа саграђено је 15 до 20 објеката у Крагујевачком округу. Даљи пројекти биле су зграде сеоских здравствених станица, културно-просветних домова, зграда за

градовима и 372.660 сеоских зграда. Поред тога 5.500 зграда је неколико пута рушено и оправљано у току рата. Свега је уништено или оштећено 504.160 зграда или 20% укупног броја зграда у Југославији, што значи да је 3,3 милиона становника остало без крова над главом. Саопштење Државне комисије за ратну штету, »30 дана«, новембра 1945, 134.

¹¹⁴) Исто.

¹¹⁵) Исто.

среске народноослободилачке одборе, основне школе итд. Пре избијања II светског рата само мали број градова у Србији имао је регулационе планове, док су села била без регулационих планова. Отуда је одсек за уређење насеља, одмах по ослобођењу приступио изради регулационих планова градова. Тако су током 1945. године Лесковац, Ваљево, Краљево, Ужице и други градови добили идејне скице плана.

1. Обнова сеоских зграда у првој фази

Најмање 100.000 сеоског становништва Србије дочекало је ослобођење Србије без крова над главом.¹¹⁶ Многи од њих избегли су из својих села, оставили су згаришта и рушевине, дуго не верујући да је рат уопште завршен. Проблем, који се постављао пред народну власт, био је у томе да се што пре могуће обезбеди основни смештај за пострадало становништво. Зато је иницијатива народних маса за оспособљење порушених зграда код народних власти наилазила на пуну подршку. Међутим, резултати постигнути у првој фази обнове били су врло скромни. Зато има више разлога. Финансијских средстава није било. Грађевинска одељења при окружним народноослободилачким одборима била су заузета многобројним пословима, посебно, оспособљавањем саобраћајних комуникација, које су биле предуслов за било какву обнову. Недостајао је основни материјал за изградњу кућа. На другој страни, становништво се споро враћало у села, тешко верујући да неће бити поновних рушења. Многи од њих очекивали су да ће им држава сама саградити стамбене зграде. Ово уверење подржавала је и реакција, настојећи да народну власт пред становништвом што више дискредитује. Посебно је била тешка ситуација са грађевинским материјалом. Окупатор је за време рата искористио скоро све залихе резане грађе, као и припремљене сировине за резане које су биле на лагерима пре избијања рата. Настојао је да посече што више шума у Србији, нарочито оних приступачнијих и ближих комуникацијама. Иза њега остало је нешто сечених балвана које није стигао да транспортује. Према извештају Међукоморског одбора Трговинске, Индустијске и Занатске коморе у Београду из јануара 1945. године таквих трупаца било је на падинама Копаоника око 40.000 м³ четинарског дрвета, на падинама Пљешевце око 3.000 м³ и 2.000 м³ дасака и 1.000 м³ резане грађе, у сливу реке Дрине око 20.000 м³ балвана итд. Међутим, за ове резерве што су постојале и што би се, евентуално, могли употребити за градњу кућа требало је време да се обради, иструже, транспортује. А за све то није било могуће, јер је радне снаге било мало. Рат је још увек ангажовао најснажнију радну снагу, стругаре су биле онеспособљене, транспортних средстава није било. Опеке, црепа и другог материјала такође није било. Проблем, на пример, ексера, стакла, алата био је нерешив

Из свега изнетог, јасно је зашто резултати обнове сеоских зграда у првој фази обнове нису били већи и сводили су се на поправљање мање оштећених зграда, размештај пострадалих у постојеће станове и, у крајњој нужди, прављење најпримитивнијих колиба и заклона.

¹¹⁶ Исто. У целој Југославији непријатељ је уништао 289.000 сеоских газдинстава. — 30 дана, новембар 1945, 136.

2. Друга фаза обнове

Ову фазу обнове, која је дала далеко веће резултате, карактеришу следећи елементи: а) завршетак рата и сигурност која из тога проистиче; б) боља организација обнове преко грађевинских савета и одбора (околичних, средњих, месних) који су створени у свим окружним преко органа народне власти; ц) кредити додељивани пострадалим крајевима; д) слање стручних екипа у пострадале крајеве и е) преоријентација привредних потенцијала за мирнодопске сврхе.

Завршетком рата и уништењем већих одметничких група на србијанском селу ствара се и већа сигурност, а, самим тим, и израженија жеља за обнову порушених зграда. Из војске се враћа омладина, која масовно узима учешће у обнављању и изградњи зграда.

Пошто су чланови народноослободилачких одбора били заузети многобројним обавезама, а грађевинска одељења при одборима са малим бројем стручног особља, оформљени су посебни органи — грађевински савети и одбори за обнову и изградњу сеоских насеља. Њихов основни посао састојао се у попису и расподели станова, организацији изградње, расподели кредита, подели материјала, обезбеђењу радне снаге, транспорта, извршења радова итд. Органи су проистицали из народа, ослањали се на народну власт и масовне организације.¹¹⁷

Укупно добијени и инвестирани кредити за обнову сеоских стамбених зграда у Србији до краја 1945. године износили су 28.700.000 динара.¹¹⁸ Кредити су распоређивани тако што је део стављан на располагање окружним народноослободилачким одборима за набавку грађевинског материјала, који се могао набавити у дотичном округу и плаћање радне снаге. Материјал, који се није могао наћи у окружним, набављен је преко Министарства грађевине. Оно је набавило 140.000 ексера, 10.000 м² стакла, 7.500 окова за прозоре, 7.500 пари окова за врата, 1.200 м³ столарске грађе, 11.000 м² кровне хартије, 850 комада разног алата и другог, што је све употребљено за обнову зграда у више округа Србије.

Приликом додељивања кредита важио је следећи принцип: не давати кредит за грађење целе куће, већ само помоћи домаћинима за довршење започетих кућа. За овакав поступак било је више разлога. Пре свега, ограничена финансијска моћ кредита, затим, тежња да се добровољним радом постигне што више, да се развије солидарност и да се што више ангажују лична улагања у обнову и изградњу стамбених зграда. Просечно за једну зграду држава је давала кредит од око 4.000 динара за материјал и неопходну стручну снагу, док је 80% вредности урађено добровољним радом и бесплатним материјалом.¹¹⁹

Порушене зграде обновљене су, углавном, без новог регулационог плана. Изузетак чини село Г. Комрен, код Ниша, за које је изграђен план, јер је било у току рата потпуно спаљено. У овом селу грађене су зграде од чврстог материјала, уместо набоја како су раније грађене куће на овом подручју.

¹¹⁷) Исто.

¹¹⁸) Исто. Кредит је добијен по следећим основама: 1. из резервних буџетских кредита 3 милиона, из зајма на терет Фонда за обнову сеоских зграда 19 милиона, из савезног Фонда за обнову 700.000 ди. и кредита додељених непосредно окружним од Министарства финансије 6 милиона.

— Исто.

¹¹⁹) Исто.

При изградњи кућа узиман је тип уобичајен у тамошњим крајевима и прилагођен основним хигијенским условима. Куће су махом рађене солидно.

Већ више пута је истицано да је проблем стручне радне снаге био један од највећих за време трајања обнове, а и дуго после тога. Истакнуто је, такође, да је тај проблем посебно био велики у унутрашњости Србије и то баш у оним окрузима где су разарања била највећа. Грађевински савети и одбори највише су имали проблема баш око „стручних питања“ везаних за обнову зграда, употребу материјала и друго. Да би се грађевинским саветима помогло, 20. септембра 1945. године на терен најугроженијих округа послато је 6 екипа састављених од 14 архитеката и техничара.¹²⁰ Од ових екипа се очекивало да организационо и технички пруже помоћ, као и да укаже стручну помоћ, контролу и надзор над обновом сеоских зграда. Екипе су имале задатак да прикупљају податке за будућу планску израду регулационих планова и усвршавања организације обнове.

За успешнију обнову сеоских зграда у другој фази значајна је и преоријентација индустрије на мирнодопске сврхе. У општој несташици робе, која је у Србији појачана и врло малим индустријским капацитетима од пре рата, ослобођењем северозападних делова Југославије, индустријска роба појављује се све више и на територији Србије. Илустрације ради узмимо пример о повећању производње роба у време октобар 1944, крај априла 1945. и почетак маја — крај јуна 1945. године. Производња текстила у првом периоду имала је вредност од 144.000.000, а у другом 289.000.000; производња коже 21:72 милиона; металургије 10,8:200 милиона, хемијских производа 25:123 милиона итд.¹²¹ Наравно, да се повећана производња морала одразити и на ефекте обнове стамбених зграда на селу.

Из наведеног јасно је да су резултати обнове у другој фази, што хронолошки значи до краја 1945. године били много већи од резултата прве фазе. Постигнут је основни циљ: становништво Србије дочекало је зиму 1945/46. смештено или у обновљеним зградама, или новоизграђеним, или пак, распоређено по „суседним зградама“.

Такође смо већ рекли да је већина новосаграђених кућа рађена према типу уобичајеном у одређеном крају. У крајевима где је употребљаван углавном дрвени материјал, за прављење кућа урађен је дрвени скелет за чије су обе стране прикуцане летве а шупљина испуњена између њих земљом. Споља и изнутра облепљене су блатом. За овај тип градње ако није било ексера, употребљаван је „плет“ облепљен блатом, па је зид тањи, несолиднији. У неким крајевима употребљаван је набој или ћерпич, а најмањи број кућа саграђен је од цигле и кречног материјала.

Приликом обнове и изградње стамбених зграда у Србији највише проблема било је са кровним покривачем. Црепа је у Србији било мало, набављао се, углавном, из Војводине, што је захтевало транспортна средства, којих, у 1945. години, није било. Зато су иначе, солидно уређене куће покриване шиндром и терисаном хартијом, а где ни овог материјала није било, покриване су сламом и шумом.

Зграде од другог материјала (бетона, цигле и др.) рађене су врло ретко, углавном због недостатка таквог материјала.

¹²⁰) Исто.

¹²¹) Б. Петрановић, Политичке. . . 319.

Немало података о резултатима у прве две фазе обнове за све округе у Србији, зато дајемо број обновљених сеоских зграда у 10 округа са процентом остварене обнове.

О к р у з и	број обновљених сеоских стамбених зграда	% обнове
Новопазарске	2.014	33,6
Лесковачки	943	50,7
Нишки	266	61,7
Врањски	948	58,4
Прокупачки	496	53,9
Кргујевачки	236	42,4
Шабачки	594	25,8
Крушевачки	27	4,9
Зајечарски	65	7,0
Јагодински	111	19,4

У 10 круга обновљено је укупно 5.655 стамбених зграда, што износи 36% од порушених и оштећених објеката.¹² Како се из табеле види, по појединим окрузима успешност обнове била је врло различита: Тако је у нишком округу обновљено готово више од половине оштећених кућа док се у неким окрузима једва нешто урадило на обнови сеоских стамбених зграда.

Просечан кредит који је давала држава по обновљеној кући износио је 4.483 динара, што значи да је вредност добровољног рада уложеног на сваком објекту била је преко 80% од укупне вредности изграђених објеката. На пример, за 457 кућа грађених од половине септембра до почетка децембра 1945. године утрошена су на припрему градње, транспорт и плаћање стручне радне снаге 23.355 надница у вредности од 1.983.375 динара, док је добровољна, неплаћена радна снага износила: а) стручна 62.280 надница у вредности од 5.293.800 дин; б) нестручна 168.370 надница у вредности од 10.102.200 динара и ц) 12.682 колске наднице у износу 4.783.000 дин.¹²³

Што се тиче обнове порушених и попаљених привредних сеоских објеката резултати у току 1945. године били су много скромнији. У 6 округа, за које постоје подаци, од 16.530 таквих објеката обновљено је 3.918 или у процентима 23,1%. Разлога за овакво стање било је у основном: главни задатак у 1945. години било је обезбеђење крова над главом за око 100.000 српског сељаштва, док је обнова привредних зграда вршена узгред и то углавном срдствима пострадалих.

3. Обнова у режији грађевинских одељења НО одбора

Грађевинска одељења при народноослободилачким одборима у окрузима Србије, одмах по ослобођењу, добила су задатке обнове и оправке војних, санитетских и управних зграда, ради смештаја вој-

¹²²) АЈ, 41—7—8. Табеларни преглед.

¹²³) Исто.

ске, рањеника и државних установа. Проблеми с којима су се сусрела ова одељења већ више пута су истицани у овом раду, а нарочито проблеми индустријског грађевинског материјала. Овај материјал, окрузима је додељивало Министарство трговине и за време прве две фазе обнове он је врло ретко стизао до најугроженијих подручја.

За радове на обнови, грађевинским одељењима додељивани су кредити из федералног буџета и буџета Србије. Из буџета Србије додељено је:

1. Окупационих динара	2.500.000	
2. Из дванаестина за фебруар—март 1945.		225.000 динара
3. Из дванаестина за април — јуни		225.000 динара
4. Из дванаестина за април — јуни		1.500.000 динара
5. Из буџета за јули — децембар 1945. год.		9.000.000 динара
	С в е г а	10.850.000 динара¹²⁴

Из савезног буџета у истом периоду окрузима је, додељено 1.535.000 динара и то:

1. за децембар 1944. године 2,000.000 окупационих динара или 100.000 ДФЈ динара.
2. за април и јун 2 пута 260.000 и 875.000 динара.
3. по буџету јули—децембар 1945. 300.000 динара.¹²⁵

Према томе, у току 1945. године грађевински одсеци у Србији имали су кредите у висини од 12.375.000 динара, а сем наведеног располагали су и кредитима појединих ресора, приликом обнова зграда које су биле под тим министарствима. Обнова је вршена у режији одсека, у мешовитој режији, са задружним и приватним предузећима, (нарочито за занатске радове) као и давањем послова у акорд.

Према подацима из 13 округа у току 1945. године обновљено је:

а) просветних зграда	81
б) здравствено-социјалних	68
ц) административно-судских	90
д) привредних	57
е) војних	19
У к у п н о	315¹²⁶

То је 30% укупно обновљених зграда на подручју Србије од порушених и теже или лакше оштећених.

За извршене радове на горе наведеним објектима плаћено је за радну снагу и материјал укупно 11,852.834,80 динара, док је стварна вредност употребљене радне снаге и материјала износила 18.903.635,98 динара. То значи да је добровољна радна снага (радни батаљон и бригада) и добивен материјал допринео уштедама од 7.050.801,18 динара или 27%.

Уочљиво је, из датих података, да се током 1945. године, врло скромним средствима, успело да се задовоље најхитније потребе смештаја војске, болесника, државне администрације и привреде.¹²⁷

¹²⁴) Исто. Крајем године одобрен је зајам од 10 милиона за обнову порушених зграда на подручју Србије. Зајам је ишао преко Привилеговане аграрне банке — Борба, 8. децембра 1945.

¹²⁵) Исто. Према једном извору у току обнове 1945. године у Србији је укупно обновљено: 744 јавних зграда, 20 зграда подигнуто нових, 2.261 приватна зграда, 1.164 подигнуто приватних зграда, 703 споредне зграде и др. — АЈ, 41—20—42.

¹²⁶) Исто.

¹²⁷) Исто.

У току 1945. године на обнови стамбених зграда у градовима Србије најмање је урађено. Већином су то биле приватне зграде чији сопственици нису желели улагати властити новац, док је кредите за обнову градских зграда било врело тешко добити. Држава је помоћ више пружала селу, док су само теже порушени градови добијали зајмове. Тако је, према подацима који су стигли из 11 округа, обновљено свега 1.456 зграда.¹²⁸

ОБНОВА ПУТЕВА И МОСТОВА

Степен изграђености и оспособљености путева и мостова од посебног је значаја за привреду сваке земље. Тај значај увек је наглашен за време ратних и поратних услова. Пример из послератне обнове Србије то најбоље илуструје. У свим пројектима обнове питање саобраћаја стављено је на истакнуто место. Почетком децембра 1945. године, у сусрету са руководиоцима Министарства грађевине, председник НКОЈ-у Тито је истакао да је питање обнове главно питање градитељства, а да ту на прво место долази оспособљавање саобраћаја и јавних грађевина.¹²⁹

Целокупна обнова Србије у првој фази зависила је од обнове саобраћаја, посебно путева и мостова. У условима кад је целокупни људски и привредни потенцијал Србије стављен у службу вођења борби за коначно ослобођење земље, кад су на другој страни поједини крајеви земље остајали без основних животних намирница, фабрике без сировина и погонског материјала, кад су се стотине хиљада људи, жена и деце, враћали се у предратна места пребивалишта, значај обнове саобраћајница превасходно се наметао. Ово тим пре, јер је предратна Југославија имала слабу саобраћајну мрежу, а и од оног што је било, током ратних операција, највећим делом је уништено или оштећено. Подаци то најбоље илуструју: железнички саобраћај, иначе најразвијенији, располагао је са 9.647 км пруге на којој је саобраћало 2.295 локомотива и 5.189 путничких и 53.524 теретних вагона. Од око 40.000 км путева за моторна возила било је употребљиво само 47%.¹³⁰ Речни саобраћај имао је углавном дотрајале пловне објекте.¹³¹ Поморски саобраћај имао је 185 пловних објеката са

¹²⁸) Исто.

¹²⁹) Борба, 9. децембар 1945.

¹³⁰) Д. Живковић, Ратна штета..., 426. Југославија је 1938. године имала 13.561 луксузни аутомобил, 4.286 камиона и 943 аутобуса. Током рата непријатељ је уништио у Југославији 6.871 километара железничке пруге, 68.000 км. путева, 3.573 моста, уништио или одвезао 56 бродова дуге и велике пловидбе. — Саопштење државне комисије за ратну штету, 30 дана, новембар 1945, 35. Према плановима Савезног министарства саобраћаја оправка железничких пруга требало је да се реализује у 3 етапе. Прва етапа било је оспособљавање главних артеријских пруга. Друга етапа повезивање рударских и индустријских базена са главним железничким артеријама, а тек потом коначна обнова свих група и довођење саобраћаја у предратни ниво. Оправка возног парка врши се плански, тако што су радионице извршиле специјализацију за отклањање појединих кварова, због рационализације машина и веће продуктивности рада. — Борба 6. 6. 1946.

¹³¹) Југославија је изгубила 35 путничких бродова речног саобраћаја (годишње је превожено 1.200.000 путника), 115 теретних бродова (годишње превожено 2.200.000 робе), 505 шлепова са тонажом од 265.000, 12 речних багера, 1 пословну радионицу, 650 других већих објеката и 8.301 мањих.

400.944 бруто регистрованих тона. У ваздушном саобраћају 1939. било је 14 авиона на 13 линија итд.¹³²

У току рата оштећења саобраћаја у југословенским оквирима давала су у процентима следећу слику: колосеци без споредног колосека 57%, мостови преко 30 м. отвора 70%, мостови од 3—30 м. 33%, пропусти до 5 м. отвора 5%, станице 45%, ложионице 55% итд.¹³³

У току рата у Србији је оштећено мостова (преко 5 м. дужине) у укупној дужини од 13755 м. (без Војводине). Према окрузима ситуација је била следећа:

Округ	Гвоздени		Масивни		Армир. Дрвени		Укупно		Примедба	
	бр.	мос.	бр.	мос.	бр.	мос.	бр.	мос.		
Београдски	5	116			1	6	9	150	15	272
Ваљевски	2	33	1	11	5	77	1	8	9	159
Врањски	8	348	2	22			38	692	48	1062
Тимочки	15	534	16	309	12	121	56	933	99	1897
Моравски	9	804	3	51	3	27	3	71	17	953
Крагујевачки	2	95	3	76	5	60	19	235	29	466
Крушевачки	4	379	8	62	1	6	33	413	46	860
Лесковачки	5	330	4	73	1	12	4	287	14	702
Нишки	14	890	2	13	2	12	12	362	30	1277
Новопазарски	1	110	5	59	5	44	35	491	47	704
Пиротски	1	30	3	26	1	40	2	35	7	132
Пожаревачки	3	208	5	198	7	58	14	533	29	997
Прикупачки	3	92	1	21			3	40	7	156
Ужички	8	217	8	91	6	43	34	593	56	944
Чачански	10	854	8	64	15	236	20	336	53	1490
Шабачки	5	611	5	35	5	52	9	237	24	935
Космет	7	220	6	109	5	225	13	215	31	769
УКУПНО:	1092	5901	81	1224	72	1019	305	5631	561	13775

За све окр. путева недостају подаци

Обнова започета одмах после ослобођења у првој фази одвијала се без унапред утврђеног плана оспособљавања путева и мостова. Хитно је успостављан и осигураван саобраћај, тако да је урађено много провизорних мостова, који су у другој фази, до краја 1945. године, ојачавани или замењивани новим. Дешавало се да су прови-

У поморском саобраћају изгубила је 96 бродова дуге пловидбе од укупно 96. Од 92 брода мале пловидбе уништено је 60, а 17 оштећено. Уништено је 166 моторних бродова, 1.734 других мањих бродова, оштећене 103 луке, 346 светионика, сва три велика бродоградилшта (Сплит, Краљевица, Сушак), 83 мањих бродоградилшта итд. — Саопштење Државне... 137.

¹³²⁾ Исто. Цивилни аеродроми у Скопљу и Београду су оштећени, летачки материјал уништен, све резерве бензина однете или уништене. — Саопштење Државне... 137.

¹³³⁾ Исто, стр. 434. Оштећења возног парка: путничког колског 90%, теретног колског 90% и оштећења локомотива 80%. — Исто. Током рата и окупације разорено је или оштећено 10.492 км. путева, (савремени или макадамски) 8.300 градских улица и 57.687 других путева. Разорено је

зорни мостови касније сметали обнови старих мостова, па су се морали радити посве нови мостови. Таквих провизорних мостова, за које се већ почетком 1946. констатовало да »не представљају стварну обнову«, израђено је преко 120 у дужини од 3.300 м.¹³⁴ У почетку обнове преко река постављане су скеле да би саобраћај могао бар делимично бити успостављен, (на пример преко Велике Мораве).

До краја 1945. године у Србији су оправљени или обновљени сви мостови, осим гвозденог моста отвора 240 м. преко Велике Мораве на путу Марковац — Свилајнац.¹³⁵ Тако је у београдском округу укупно обновљено 37, ваљевском 118, врањском 598, зајечарском 611, јагодинском 653, крагујевачком 336, крушевачком 623, лесковачком 211, нишком 302, пиротском 105, новопазарском 852, пожаревачком 902, прокупачком 301, ужичком 840, чачанском 1894, шабачком 338, остара различитих мостова.¹³⁶ Средства за обнову и одржавање путева у 1945. години обезбеђивана су из буџета, редовних и ванредних средстава као и Фонда за обнову земље. До јуна 1945. године за редовно одржавање утрошено је 62 800.000 динара, а за обнову 14.300.000 динара. Из Фонда за обнову за друго полугође предвиђено је да се за савезне путеве и мостове издвоји окружним народноослободилачким одборима следеће суме: Ђуприја 600.000, Београд, 4.200.000, Ваљево 400.000, Врање 2.400.000, Зајечар 2.500.000, Јагодина 1.800.000, Крагујевац 2.400.000, Крушевац 1.100.000, Лесковац 1.550.000, Ниш 3.200.000, Пирот 800.000, Пожаревац 900.000, Прокупље 1.400.000, Ужице 1.700.000, Чачак 3.400.000, Шабац 850.000, Нови Пазар 2.100.000. Укупно 31.300.000 динара.¹³⁷

У току рата путеви су оштећени због великих терета који су преко њих превожени, а одржавања није било. Оштећења су настала и услед бомбардовања, ратних операција, елементарних непогода и др. После ослобођења земље обнова путева, као и мостова, спадала је међу најхитније послове. Углавном радило се, о засипању рупа, чишћењу јаркове уз путеве, грађњи насипа и, као најзначајније, уграђивању ломљеног камена и туцаника. Овај посао организован је преко грађевинских одељења окружних народноослободилачких одбора, па је, у многоме, зависио од успешног деловања народних власти.

До краја 1945. године, за поправке у Србији набављено је или затечено 319.591 м³ ломљеног камена и туцаника. Од тога је у путеве уграђено 178.556 м³. Затечено је или набављено шљунка, песка и спојног материјала 134.876 м³, од чега је за обнову путева потрошено 68.940 м³. У усске и насипе уграђено је 68262 м³ материјала. Од ослобођења до краја 1945. изграђено је нових и очишћено старих јаркова

13 челичних мостова (5.450 м дужине) 1.685 мањих челичних или каменних мостова и 1.675 других мостова (дужине 45.627 м) — 30 дана, новембар 1945, 138.

Ради спречавања економског искоришћавања земље од стране негрителца, према изјави шефа Генералштаба ЈА у току рата НОВ је остварила више од 10 хиљада акција на железничким пругама. Уништила или оштетила 1.700 км. железничке пруге, 840 станица, 90 тунела, 2.000 локомотива, 20 хиљада вагона. Уништила је или оштетила 2.100 мостова итд. — 30 дана, децембар 1945, 132.

¹³⁴) АЈ, 41—20—41.

¹³⁵) Исто.

¹³⁶) Исто.

¹³⁷) Исто.

у дужини од 1.417.600 км, док је за исто време уваљано туцаника и шљунка 128.330 м³ или 320 км пута.¹³⁸

Према извештају Министарства грађевина сви радови на обнови путева и мостова рађени су у државној режији. Само мање набавке и превоз грађевинског материјала обављен је радом у акорд.

Грађевинског материјала за обнову путева било је довољно, релативно доброг квалитета и равномерно распоређеног по свим окружним. У првој фази обнове за производњу већих количина материјала није било довољно радне снаге, алата и превозних средстава. И у другој фази није било довољно превозних средстава, посебно камиона за превоз материјала из мајдана, од паробродских и железничких станица до градилишта. Недостајало је алата за рад у мајданима, али су биле потребније дробнице, такође багери, трактори, ријачи, моторни плугови за снажне сметове и друго. Да би се оспособила радна снага у 1946. планирани су курсеви за оспособљавање, као и образовање заједничких мензи, барака за становање за раднике на обнови путева итд.

Према закључцима Одељења за путеве и мостове при Министарству грађевина, постављени програм обнове у 1945. години, »који се састојао у томе, да се достојећи путеви са свим припадајућим објектима оспособе за саобраћај, углавном је завршен«.¹³⁹

План на обнови у 1946. годин, био је пре свега у томе да се сви привремени објекти замене сталним и да се изврше генералне оправке коловоза на путевима већих дужина. План рада израђен је у Министарству грађевина Србије, а одлука о њему, донета је на конференцијама у Савезном министарству. Према стању путева (рупираности услед прекомерног саобраћаја) предвиђало се да обнова у 1946. години неће моћи да се изведе само средствима из буџета. Због тога се очекивало масовно учешће најширих народних слојева на поправци, окружних, среских и општинских путева.

Већ смо рекли да је финансирање обнове мостова и путева вршено из савезног и републичког буџета, као и Фонда за обнову земљс. За обнову путева и мостова поред плаћене наднице коришћен је добровољни рад масовних организација. Исти случај био је и при набавци материјала. Одређену количину материјала давали су појединци или предузећа без накнаде, тако да је вредност утрошеног материјала у обнови увек била већа од вредности материјала.¹⁴⁰ Подаци које износимо, то најбоље потврђују: за обнову савезних мостова исплаћене су наднице у вредности од 13.155.739 динара, док је вред-

¹³⁸⁾ Исто. У ужичком округу током 1945. године обновљено је 22.453 метра разних путева. За наднице квалификованих и неквалификованих радника и превоз, укупно исплаћено 1.314.977 динара. Од добровољног рада остварена је вредност од 339.040 динара и вредност од 525.600 динара од рада заробљеника. За материјал је плаћено 1.810.242 динара, док је утрошено материјала у вредности од 120.000, поклоњено од мештана. — АЈ, 41—20—43.

У срезу крајинском на обнови пута бр. 13 утрошено је 660 радничких и 100 кољских надница у укупној вредности од 66.000 динара које су урађене бесплатно. Материјал у вредности од 30.000 динара такође је добијен бесплатно. Слично је било и са осталим путевима — Исто.

¹³⁹⁾ Исто.

¹⁴⁰⁾ Исто. Од 12—19. маја 1946. била је »Ударна недеља за наше путеве«. Војска је велика акција за обнову и поправку путева. Због рђавог стања путева привреда губи 9 милијарди динара, Борба, 11. мај 1946.

ност утрошеног рада (са добровољним надницама) износила 21.401.805 динара. За савезне путеве однос је био следећи: 12.831.147 динара износиле су плаћене наднице, док је вредност утрошеног рада на путевима износила 14.421.322 динара. На окружним мостовима и путевима, тај однос у корист неплаћеног рада био је још већи. Вредност исплаћених надница за обнову мостова била је 4.470.556 динара док је вредност укупног рада на мостовима, дакле са добровољним надницама износила чак 7.762.490 динара. За обнову путева однос је био сличан: 5.387.281:8.163.112 динара.¹⁴¹

ОБНОВА ИНДУСТРИЈЕ

Други светски рат посебно се негативно одразио на индустрију Србије у два најизраженија облика: физичким оштећењима, дезорганизацијом индустријских објеката и постројења и скоро четворогодишњом експлоатацијом индустријског потенцијала од стране окупатора.

У априлском рату бомбардовањем су нанете огромне штете српској индустрији. Ове штете су повећаване вођењем ратних операција и савезничким бомбардовањем. Тешко је утврдити које су фабрике и други индустријски објекти оштећени у које време, а поготово је то тешко за објекте оштећене или уништене у априлском рату, стога што ни немачке власти, ни квислиншка влада у Србији нису правиле никакве пописнике (сем за предузећа за која су Немци били посебно заинтересовани, на пример Бор). С друге стране и зато што су оштећена индустријска предузећа одмах обнављана да би што пре отпочела са производњом за немачку ратну машину.

Према подацима на крају рата било је порушено 348, теже су оштећена 273, а лакше 345 мањих или већих индустријских објеката.¹⁴²

Експлоатација и пљачка индустријског потенцијала имала је различите видове. У сваком окупационом подручју Немачка је имала посебне организације за демонтирање и преношење машина на немачку територију. На територији Југославије постојале су такве три јединице које су прикупљале машине и алате из југословенских предузећа, затим их сакупљале у једно сабирно складиште, одакле су слата у разна места: Беч, Јесенице, Фрајштат и др. Према наводима др Николе Живковића, Војнотехнички завод у Крагујевцу био је сабирно место за смештај демонтираних машина са ширег подручја Србије, одакле су, током рата, транспортоване у Немачку. Одавде је у току 1941. године у јесен одвезено 268 вагона са 4.488 машина. Затим, »у току децембра 1942. транспортовано је 59 тона челика, 172

¹⁴¹) Исто.

¹⁴²) АЈ, 41—20—43. Индустрија је била изложена разарању и пљачкању фашистичког беса. У металној индустрији разорено је 18 а оштећено 52 предузећа, у хемијској уништено 31 фабрика, 57 оштећено. Уништено је 75 и оштећено 79 електричних централа, затим је уништен 81 а оштећено 110 млинова, оштећене су 2 фабрике шећера, 4 предузећа гумене индустрије, 4 пиваре, 26 фабрика тестенине, 12 фабрика цемента, 15 предузећа за производњу креча, 9 керамичких фабрика. Уништено је даље 8 фабрика шпирита (а 11 оштећено), 2 фабрике гипса (3 оштећене), 11 циглана (274 оштећено), 4 фабрике за прераду дрвета (32 оштећене). Даље су нанесена врло тешка оштећења текстилној индустрији, индустрији уља и конзерви. — 30 дана, новембар 1945, 136.

тоне челичних отпадака. У току марта 1943. одвезено је 43 вагона машина, 11 вагона разног материјала за машине, 17 вагона материјала за пољске железнице, а у априлу 37 вагона разних машина. Из фабрике Вистад — Ваљево директно у Немачку одвезено је 3 вагона разних машина. У другој половини 1943. из Крагујевца су одвучене машине у 94 вагона, из Војнотехничког завода у Чачку у 96 вагона. Из Завода за производњу експлозива и барута у Обилићу у 88 вагона. Из Завода за израду експлозива и гас маски у Равњаку код Крушевца у 140 вагона. Из Војнотехничког завода у Лазаревцу у 75 вагона, из фабрике Вистад — Ваљево у 84 вагона и др.¹⁴³ У току марта 1944. из фабрика у Баричу и Вреоцима демонтиране су најважније машине и пребачене у Немачку. Слично је било и са многим другим предузећима и индустријским постројењима. Ништа боља ситуација није била ни са опремом, сировинама и разним другим материјалом: гвозденом рудом, старим гвожђем, месингом, бакром, хемијским сировинама, неметалима, грађевинским материјалом и др. »Ово је у ствари била, закључује др Живковић, најорганизованија пљачка туђе имовине до сада позната у историји, при чему се није обазирало ни на какве прописе међународног права, нити је пак поштовано било какво право побеђеног«.¹⁴⁴

Док се на једној страни пљачкао индустријски потенцијал Србије, као и осталих делова југословенске територије, на другој страни Немци су захтевали од квислиншких власти да се што пре ставе у погон предузећа, која су остала на територији окупиране Југославије. Већ у мају 1941. издата је наредба да све фабрике, радионице и радње морају бити отворене и стављене у погон. Уколико су власници били одсутни одређивани су им заступници, а за све фабрике, немачки комесари, под чијим се руководством производња одвијала. Сва важнија индустријска предузећа проглашена су неопходним и рад им је третиран као ратна потреба. Најангажованија је била метална индустрија, затим индустрија текстила, прехранбена и друге.¹⁴⁵

Индустријска постројења Србије била су обухваћена у 29 великих фирми, а целокупна њихова производња била је »искључиво за војску, полицију, фабричку заштиту, рударе и сеоско становништво, пре свега у Банату као и за извоз у Рајх. За потребе Србије и српског становништва није остало скоро ништа«.¹⁴⁶

У току 1941. године индустријска производња у Србији била је слаба, услед метежа насталог ратом, недостатка сировина и оштећења индустријских погона. Највиши ниво производња је достигла у другој половини 1942. и првој половини 1943. године. Затим је, због успеха народноослободилачког покрета и недостатка угља, у свим индустријским гранама почела да опада.

Производи од гвожђа за потребе Вермахта су израђивани у Србији у смедеревској ваљаоници и топионици »Сартид« (сировина жељеза добијана је из крањске индустрије гвожђа и челика). У првој половини 1943. у »Сартиду« је произведено 5.800 тона резаног челика. За потребе пољопривреде у Вистаду је израђивано 1.000 плугова ме-

¹⁴³) Др Никола Живковић, Ратна штета..., 287.

¹⁴⁴) Исто.

¹⁴⁵) Исто.

¹⁴⁶) Исто. 291.

сечно. И фабрика Јасеница и Крушевац имале су солидну производњу. У другој половини 1943. произведено је 140 теретних вагона.¹⁴⁷

Текстилна индустрија (најважнија индустријска грана пред рат у Краљевини Југославији), радила је, такође, за потребе Немачке и њених сателита. У току 1942. и првој половини 1943. године на окупираним подручјима Србије, Баната, Санџака и Македоније произведено је 1.860 тона вуне. »Од тога је 900 тона одвезено у Рајх, а остало је прерађено у индустријским постројењима постојећим на овом подручју«.¹⁴⁸ Од увезене сировине и оне са наведеног подручја, у поменуто време, индустријски капацитети су произвели 1,051.700 м. штофа, 306.100 комада ћебади, 74.000 врећа од кудеље, 48.000 ручника, 45.000 сламарица и јастука, 54.700 кудељних опасача, 346.000 м. конопца, 5,461.900 м. конца.¹⁴⁹ Сва произведена роба одвезена је у Немачку. У другој половини 1943. и ова индустријска грана знатно је смањила производњу углавном, због недостатка сировина.

Индустрија за прераду коже је и пре рата зависила од увоза: 40% њених потреба за сировинама подмиривано је из других земаља. За време окупације, ова индустрија била је усмерена само на кожу са подручја Србије, али је и та производња, углавном, транспортвана у Рајх. Подаци то потврђују: у току 1942. године у Србији је произведено 153.000 кгр. кожица, 80.000 кгр. кожа и 21.500 кгр. кожа за ђонове. Све је то извезено у Немачку, па ипак план извоза није испуњен. Следеће године произведено је 300.000 комада кожица од ситне стоке, од чега је само 50.000 комада остављено домаћој индустрији. Од кожа крупне стоке могле су се направити ципеле за сваког шестог становника у Србији, а сваког трећег у Банату. Према томе цивилно становништво је било последње, које је успевало да набави обућу.¹⁵⁰

Производња грађевинског материјала, цемента, цигле, црепа, стакла и друго почела је тек у 1943. години пошто је у фабрике почео редовније да пристиже угаљ. Радиле су цементаре у Поповцу и Раљи, а стакло је произвођено у Панчеву. У току лета 1943. у Србији и Банату произведено је 67.940.000 комада цигле и 24.282.000 црепа.¹⁵¹

У хемијској индустрији »Зорка« за потребе Рајха произвођена је сумпорна киселина, олеум и киселина за задимљавање. И остале индустријске гране радиле су за потребе немачке ратне машине и свима је причињена огромна ратна штета.

Наведеним примерима желели смо да, бар, делимично покажемо у каквом се стању налазила индустрија на територији Србије за време другог светског рата. Уочљиво је да је што се рат више ближио крају, индустријски потенцијал у Србији слабио, било је све мање сировина, погонског материјала, могућности да се како тако опскрби становништво. Треба подсетити на чињеницу да су приликом повлачења окупаторске јединице, посебно организованим снагама, уз остало, свесно уништавале индустријска постројења, си-

¹⁴⁷) Исто.

¹⁴⁸) Исто, 292.

¹⁴⁹) Исто.

¹⁵⁰) Исто.

¹⁵¹) Исто, 294.

ровине и сав остали индустријски потенцијал. Тако је ослобођење затекло индустрију Србије у тешком стању. Многи погони опљачкани, објекти разрушени, сировине исцрпене.

Одмах по ослобођењу, за потребе војске и становништва, најпримарнија била је текстилна индустрија, јер је у 4 године рата и окупације »исцрпљеност на текстилном сектору достигла такав степен, да се питање одеће и рубља поставља данас на прво место: народ је оголео, а и војска нема најважније«. ¹⁵² Основни проблем био је недостатак домаћих сировина. Вуне и кудеље је било врло мало, скоро незнатно према потребама. Обнова је зависила првенство од увоза. Увозити било је потребно сем вуне, памук и текстилне израђевине: штоф, платно, рубље и др. У прво време производњу је требало усмерити на најважније производе за потребе становништва и то: »1. производи штофова: шајак и ћебад, обични мушки штофови (све у комбинацији вуне и крпе); 2. производи трикотаже: џемпера и чарапа; 3. производи ткачица: платно и свила за рубље — поставу, свила за женске хаљине, росхар и пластика, као и фланел; 4. прерада кудеље: ужарије, кудељно платно, дрил за радничка одела; 5. санитарска вата и газа«. ¹⁵³

Како је већ истакнуто, потребе за текстилним производима биле су огромне, а залихе текстилних предузећа врло мале. Према евиденцији, залихе у београдским текстилним предузећима 1. децембра 1944. године биле су следеће:

В л а к н а

— врна прерачуната у прану	21.760 кгр.
— вунени отпаци — рашчупане крпе	40.822 кгр.
— вештачка вуна	12.655 кгр.
— памук сиров	95 кгр.
— памучни отпаци (50% неупотребљиви за текстилну индустрију може се употребити за фабрикацију хартије)	137.049 кгр.
— вештачки памук	14.825 кгр.
— котонин	1.184 кгр.
— јута	4.617 кгр.
— кудеља	2.064 кгр.

П р е д и в а

— предива од вунс — мешавине	3.922 кгр.
— памука	3.699 кгр.
— вигониа	5.577 кгр.
— кудеље	1.408 кгр.
— хартије	900 кгр.
— штрајкгари и разна предива	2.045 кгр. ¹⁵⁴

На основу ових залиха предузећа су добила производне задатке до 1. априла 1945. године. Предпостављало се да ће до тада све наведене залихе бити потрошене и да ће укупна производња бео-

¹⁵² АЈ, 41—20—41.

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Исто.

градских текстилних предузећа задовољити део потребе у ћебадима, дрилу за радничка одела, фланелу, свиленим тканинама, женским чарапама, санитарској вати и другим.

У Београду је предузеће »Косте Илића синови« радило непосредно под војном управом за потребе војске. Почетком новембра 1944. године предузеће је располагало овим сировинама:

— вуне	24.200 кгр.
— вештачке вуне	26.619 кгр.
— крпе одпадака	24.120 кгр.
— вуненог предива	16.281 кгр.
— памучна предива	6.200 кгр.
— кудељног предива	4.000 кгр.
— вештачке свале	120 кгр.
— остало	200 кгр. ¹⁵⁵

Под војном управом радила су и текстилна предузећа у Лесковцу, Грделици, Нишу и Параћину. Текстилна фабрика у Лесковцу имала је следеће залихе:

В л а к н а :

— вуне прерачунато у прано	24.089 кгр.
— вунених отпадака	49.291 кгр.
— вештачке вуне	21.474 кгр.
— кудеље	34.600 кгр.
— отпацы од кудеље	59.500 кгр.

Предиво и полупрерађевине:

— од вунених мешавина	18.500 кгр.
— од кудеље	8.000 кгр.
— шајак	1.634 мет.
— канап од кудеље	2.300 кгр.
— штранге од кудеље	5.000 кгр.
— кудељно платно	2.800 мет.
— ланено платно	146 мет.
— тканине за шајак	3.500 мет.
— тканине за штоф	6.320 мет.
— тканине за штоф	3.000 мет. ¹⁵⁶

Предузећа из Ниша војним властима испоручила су до краја 1944. године 53.693 метра разног платна и 3.183 метра газе.¹⁵⁷

Предузеће Владе Теокаревића у Параћину и Лазара Теокаревића у Вучју имала су првог новембра 1944. године следеће залихе сировина:

— пране пуне	50.395 кгр.
— вештачке вуне	102.837 кгр.
— рашчупана влакна	12.612 кгр.

¹⁵⁵) Исто.

¹⁵⁶) Исто.

¹⁵⁷) Исто.

— крпе и отпатке	43.867 кгр.
— вунено предиво	6.956 кгр.
— предиво од вештачке вуне	1.505 кгр. ¹⁵⁸

Користећи наведене сировине требало је да српска текстилна индустрија отпочне обнову што пре због више пута истакнутих огромних потреба за текстилним производима. Да би потпуно било јасно у каквом се стању налазила текстилна индустрија наводимо и податке о количинама сировина, које су биле потребне, месечно, фабрикама у Србији да би радиле пуним капацитетом:

— памук сиров	60 тона
— памучно и свилено предиво	120 тона
— вуна сирова прана	300 тона
— вунено предиво	50 тона
— кудеља	30 тона
— јута	40 тона. ¹⁵⁹

Наведене количине не би биле довољне да задовоље потребе становништва, па је било потребно мешати основне сировине са суругатима — крпама. Отуда после рата и многобројне акције за сакупљање старих крпа.

Да би одмах после рата производња могла да колико — толико задовољи потребе за текстилним производима било је неопходно обезбедити и низ осталих сировина које су, углавном, увожене: каустична сода, сервитал, спирозол, сапофан, амонијак, сумпорни натријум, натријум сулфат, разне боје и друго. Земље из којих је требало увести сировине помињу се у документима: Турска, Грчка, Италија и Египат.¹⁶⁰ За испуњење плана текстилне индустрије у 1945. години било је потребно обезбедити довољно електричне енергије, и потребно мазиво у износу од 72.000 кгр. годишње. Затим, обезбедити још разне услове, од којих су најважнији следећи:

- а) преко народноослободилачких одбора обезбедити откуп вуне произведене 1944. године,
- б) организовати сакупљање вунених и памучних крпа,
- ц) централизовати управне послове над привредом »да би се избегле колизије које постоје између, нарочито војних и цивилних власти, услед неодређивања компетенција«,
- д) типизирати производе,
- е) доделити производне задатке предузећима у унутрашњости и избегавати често прелажење са израде једног артикла на други.
- ф) регулисати однос управе предузећа и радника, посебно у погледу ангажовања и отпуштања радника,
- г) ослободити стручне раднике војне службе и обавезних радова.

¹⁵⁸) Исто.

¹⁵⁹) Исто.

¹⁶⁰) Пре избијања II светског рата закључени су уговори за испоруку 60 тона црне вуне из Грчке (одмах плаћено), 12 тона мохер вуне из Турске, разне вуне из Јужне Америке у вредности 70 мил. дин. док је у Турској плаћено 336.400 долара за памук. — Исто.

Према прорачунима потребе становништва у Србији за производима текстилне индустрије крајем 1944. године биле су следеће:

Вунене тканине за мушка одела

— шајак или слично за сељачка одела	3.000.000 мет.	14 см.
— штоф пунији за грађанска одела	3.000.000 мет.	14 см.
— штоф за грађанска одела боља	1.500.000 мет.	14 см.

Вунене тканине за женско одело

— штоф за женско одело за село	2.000.000 мет.	шир. 90, 130—140 см.
— штоф за женско одело грађанско	2.000.000 мет.	шир. 90, 130—140 см.

Ч а р а п е

— вунене мушке	3.000.000 пари
— вунене женске	1.000.000 пари

Памучне тканине за рубље

— американ за кошуље и гаће	30.000.000 мет.	80 см.
— американ за поставу	30.000.000 мет.	90 см.
— американ за креветске чаршаве	30.000.000 мет.	150 см.
— американ за цедила	30.000.000 мет.	80 см.
— шифона беленог	30.000.000 мет.	80 см.
— шифона у боји за рубље	30.000.000 мет.	80 см.
— батист у боји за женско рубље	30.000.000 мет.	80 см.
— тканина за мараме женске	30.000.000 мет.	75 см.
— платно белено за чаршаве	30.000.000 мет.	150 см.
— платно белено за чаршаве	30.000.000 мет.	200 см.
— пуплин за мушке кошуље	30.000.000 мет.	80 см.
— зефир и оксфорд	30.000.000 мет.	80 см.

Памучни фланел

— фланел за одојчад	5.000.000 мет.	80 см.
— фланел за доње рубље у боји	5.000.000 мет.	80 см.
— фланел у боји штамп. за хаљ.	5.000.000 мет.	70 и 80 см.

Дрил, градл и друго мушко одело

— саглије и вез. тканине	5.000.000 мет.	125—130 см.
— дрил	5.000.000 мет.	70 см.
— градл плави за одело	5.000.000 мет.	70 см.

Тканине за женске хаљине

— циц	10.000.000 мет.	70—100 см.
— тобралко и слично	10.000.000 мет.	80—100 см.

Памучне тканине и друго за поставу одела

— постава за капуте, памучна и вештачка свила	2,000.000 мет. 140 см.
— постава за рукаве	1,000.000 мет. 100 см.
— цвишна	1,000.000 мет. 70 см.
— платно кепер и кроазе за џепове	500.000 мет. 80 см.
— расхар	250.000 мет. 40 см.
— пластика	500.000 мет. 80 см.
— кудељне тканине	400.000 мет. 70 см.
— вата за одело	100.000 мет. 60 см.

Ч а р а п е

— мушке памучне	3,000.000 пари
— женске памучне	3,000.000 пари
— памучног предива за ручне радове	500.000 кгр.
— памучног предива за чарапе	250.000 кгр. ¹⁶¹

Из изнетих података намећу се следећи закључци:

1. за потребе обнове текстилне индустрије у Србији, у првој фази, недостајале су пре свега сировине. Текстилна индустрија предратне Југославије зависила је у многоме од увоза, што је посебно представљало проблем у време док су на југословенском тлу вођене борбе за коначно ослобођење.

2. Одмах по ослобођењу Србије почело је планирање производње у сектору текстилне индустрије стављањем у погон неопштећених капацитета ове индустријске гране.

3. Капацитети су заостајали за потребама становништва, чије је снабдевање отежало и великим потребама војске у време спровођења девизе »Све за фронт — све за победу«.

Индустрија коже у Србији имала је залихе и помоћног материјала за производњу само до краја јануара 1945. године. Капацитет те индустрије у Србији (са Београдом, Земуном и Панчевом) износио је 400 вагона коже за вегетабилну штаву (односно 200 вагона готове робе у ђоновима и сл.) и 600 вагона за хромну штаву (односно 200 вагона готове робе).¹⁶² Произвођено је од тешких кожа: ђон, окрајина, бранзол (за обућу), машински каишеви (за индустрију), кожа за торбе, бисаге и сл., војна опрема и друго, а од лаких кожа: горња кожа (за обућу), тањи ђонове (за женску обућу), кожа за торбе и ташнерске израде.

Непосредно по ослобођењу у Србији је за израду вегеталне штаве радило више предузећа, међу којима и фабрике са следећим капацитетима:

¹⁶¹). Исто.

¹⁶²) Класификација коже била је следећа: а) тешка говеђа кожа (од 25 кг на више) б) лакше говеђе и јунеће коже (говеђе 15—25, јунеће 8—15 и телећих 8 кг.) и ц) ситна кожа (овчија, козја, јарећа). — Исто.

Фабрика кожа а.д. Ниш	10 ваг. месечно или 30%
Фабрика »Балкан«	5 ваг. месечно или 15%
»Арамбашић« Београд	4 ваг. месечно или 12%
»Небојша« (Бата) а.д. Београд	4 ваг. месечно или 11%
»Делфин«, Земун	10 ваг. месечно или 11%
Долначек	4 ваг. месечно или 11%
Фиала, Крагујевац	2 ваг. месечно или 5%
Потић, Књажевац	2 ваг. месечно или 5%

Хромну штаву прерађивале су следеће фабрике са капацитетом:

»Небојша« (Бата), Београд	12 ваг. месечно или 25%
М. Милишић	3 ваг. месечно или 7%
»Кожа« а.д.	3 ваг. месечно или 7%
»Арамбашић«, Београд	2 ваг. месечно или 6%
»Делфин«, Земун	6 ваг. месечно или 13%
Долначек	3 ваг. месечно или 7%
Фабрика кожа а.д. Ниш	6 ваг. месечно или 13%
Мишковић, Зајечар	4 ваг. месечно или 10%
Јузбашаић, Лукавац	3 ваг. месечно или 10%
»Морава«, Чачак	1 ваг. месечно или 2%
Гаоровић, Ужице	1 ваг. месечно или 2%
М. Ивановић, Пожаревац	1 ваг. месечно или 2%

Капацитети у Војводини били су 12 вагона месечно за вегетабилну штаву — Дајч у Кули, Фабрика у Руми и Хелајз у Новом Саду и 14 вагона за хромну штаву — Екштајн у Петрограду, Фабрика коже у Новом Саду, Дајч у Кули и Фабрика у Бачкој Паланци.¹⁶⁴

Домаћа производња говеђих и јунеђих кожа у Србији и Војводини износила је 30 вагона месечно. За време рата принос за Србију и Банат износио је од 7 до 15 вагона. У 1945. години очекивала се производња од око 15 вагона месечно говеђих и јунеђих кожа у Србији и Војводини и око 10 вагона ситних кожа, под условом, да се клање стоке одвија у кланицама. Ова производња није задовољавала ни једну четвртину капацитета, фабрика за вегетабилну штаву у Србији, једну шестину у Србији са Војводином, а једна је премеащивала трећину капацитета за хромну штаву. Све остале сировине требало је увозити. Прерадом коже, сакупљене у току 1945. године, могло се изградити 40.000 пари обуће са кожним ђоном, 20.000 са дрвеним ђоном, 3.000 машинских каишева, опасача, амова и сл. и 20.000 кожних капута, торби и др.¹⁶⁵

Побесан проблем за индустрију коже представљале су помоћне сировине за фабрикацију, јер су се оне могле добити, искључиво, увозом. За прво полугође 1945. године потребе су биле следеће: 210 тона екстракта за штављење (увожен из Грчке и Турске), 420 тона валонаја у зрну (из Грчке и Турске), 150 тона хромове стипсе (Италија, Грчка, Турска), 45 тона натријум сулфида (Италија, Тур-

¹⁶³) Исто.

¹⁶⁴) Исто.

¹⁶⁵) Исто.

ска), 9 тона парафина (Румунија, Пољска), 80 тона црвеног угља (Турска), 5 тона боракса (Грчка, Турска), 3 тоне горке соли.¹⁶⁶

Што се тиче капацитета фабрика за израду обуће, они су у Србији износили 3.100 пари дневно, односно 1.000.000 пари годишње. Табеларно приказано поједине фабрике могле су произвести:

»Бостон« а.д. око	1.000 пари дневно
»Небојша«	800 пари дневно
»Арамбашић«	200 пари дневно
»Мира«	400 пари дневно
»Мињон«	300 пари дневно
Замко	400 пари дневно

Сем сировина за израду обуће требало је обезбедити разни помоћни материјал: конач, ексере, шунегле, потковице, блокеа и друго, што је такође зависило од увоза.

Приликом планирања фабричке производње сматрало се да се може искористити око половина капацитета, умањена за онолико колико буде план занатских радионица.

Индустрија гуме у Србији могла је да ради до априла 1945. године користећи залиху старе гуме, како за потребе снабдевања сељаштва обућом, тако и за техничке израђевине од гуме. За нормалан рад било је потребно увести бар 100 вагона каучука.¹⁶⁷

Као ни текстилна индустрија ни индустрија коже и гуме, одмах по ослобођењу Србије, није ни издалека могла да задовољи потребе становништва, пре свега, због недостатка сировина, отежаног увоза и смањеног капацитета фабрика. Зато је велики задатак управо био оспособљавање предузећа, набавка најосновнијих сировина и проналажење могућности увоза оних помоћних материјала који су у предратној Југославији редовно били увожени.

Крајем 1944. у Београду било је мало производа хемијско-фармацеутске индустрије, на стовариштима, зато што је производња у другој половини године била врло мала. Било је страних производа, нарочито аспирина, пирамидона, пронтозила и атебрина. Скромне су биле и резерве сировина.¹⁶⁸

Било је предвиђено да у 13 београдских лабораторија, у првом полугођу 1945. године, буде произведено око 200 тона разних фармацеутских производа и више од милион таблета, ампула, ињекција и др. Међутим, да би се ово постигло требало је набавити из иностранства много више сировина и по асортиманима и по количинама, од оних које су се у ослобођеној земљи нашле. Земље из којих је требало увозити биле су Грчка, Турска, Египат, Румунија, Мађарска, Италија и др. За погон хемијско-фармацеутске индустрије требало је обезбедити 100 тона угља и 50 м³ дрва.

Средство за дезинфекцију »цијанол«, нарочито потребно првих дана после ослобођења, у Београду је производила Задруга инжењера, хемичара и технолога. Капацитет у једној смени рада за пола године ове Задруге био је 3 тоне на бази домаћих сировина и увоза из Румуније.

¹⁶⁶) Исто.

¹⁶⁷) Исто.

¹⁶⁸) Исто.

На територији Србије производњом сапуна бавило се 25 занатских и индустријских предузећа. Највећи произвођачи били су: »Мерима« а.д. Крушевац; Јована Влајчића синови, Београд, Јована Влајчића синови, Лесковац, »Јасна«, Београд. Капацитет ова 4 предузећа је био 7.500 тона годишње (рад у две смене). Сви остали произвођачи производили су 4.000 тона годишње радећи у једној смени.

Према проценама потребе за сапуном и сапунским производима становништва Србије (са Земуном и Панчевом) рачунајући на 4 милиона житеља биле су следеће:

а) сапунски прашак са садржајем од 12—14% масних киселина на четири милиона становника, обрачунато је по 100 гр. односно 1.200 гр. годишње, по становнику свега	4.800 тона
б) сапуна за бријање са садржајем 63—65% масних киселина: од четири милиона становника узима се да има једна половина мушкараца од којих су одрасли милион и пет стотина хиљада. Најмања годишња потреба за бријање по становнику је 100 гр. сапуна што износи годишње	150 тона
о) дезинфекциони медицински сапун са садржајем 32—65% масних киселина. Предвиђа се годишња производња од	50 тона
г) Мазиви сапун са садржајем 40% масних киселина: Предвиђа се годишње	80 тона
д) Дечји сапун са садржајем 76—80% масних киселина. Предвиђа се годишње	72 тоне
ђ) Језгро сапун са садржајем 62—63% масне киселине: Предвиђа се најнужнија количина, тј. на сваког становника тромесечно по 100 грама сапуна, односно годишње по 400 гр. чврстог сапуна, што износи за годину дана	1.600 тона. ¹⁶⁹

За наведене количине производа сировине су могле да се нађу мањим делом у земљи, а већим у иностранству. На увоз се рачунало, углавном, на земље у којима је рат био завршен.

За потребе домаћинства у графиту, коломасти, кристалној соди, масти за обућу, плавицу за рубље, свећама, соди бикарбони и др. такође, је требало увести сировине из иностранства. Полугодишњи капацитет предузећа у Београду за производњу графита био је 52 тоне, коломасти 400 тона, кристалне соде 2.000 тона, масти за обућу 150 тона, плавила за рубље 40 тона, свећа 120 тона и др.¹⁷⁰

Потребе пољопривреде у вештачким ђубривима подмиривали су произвођачи из Београда »Хемос« и »Зорка«. Капацитет оба предузећа био је 6.600 тона годишње у три смене рада, док су средства за заштиту биља могла да се произведу, по капацитету око 1.000 тона. У 1945. години потребе становништва далеко су превазилазиле ове могућности.

Осећала се велика потреба за алуминијум сулфатом (само београдском водоводу било је потребно 500 тона годишње), воденим ста-

¹⁶⁹) Исто.

¹⁷⁰) Исто.

клом, алкалијама, глицерином, калцијум карбидом, желатином, компримованим гасом, оловном глеђу, неорганским киселинама и друго. За производњу свих ових продуката требало је увозити многе сировине из иностранства. На пример, само из Румуније планирано је да се увезе 500 тона разног уља за потребе индустрије, а затим и разна уља за фармацеутско-хемијску индустрију из Турске, Грчке итд. Ослобођена Србија вапила је за низом других производа хемијске индустрије: боје, лакови, гумарабика, прозорски гит, мастило, хартија и друго.

Хартију су производиле Фабрика хартије у Чачку и Фабрика «Милан Вапа» у Београду. Прва је имала капацитет један и по вагон дневно и није било оштећено у току рата. За њено покретање било је потребно 3 вагона угља дневно. Фабрика у Београду је оштећена бомбардовањем али се одмах по ослобођењу приступило њеном оспособљавању. Обе фабрике су након ослобођења могле да задовоље потребе Србије за хартијом уколико би било довољно угља и радне снаге.

Фабрика стакла у Параћину током рата искључиво је производила луксузно стакло. Производња пре рата била је 100 до 200 хиљада комада, иако јој је капацитет знатно већи.

Као и код других индустријских грана, наведени примери говоре да је хемијско-фармацеутска индустрија у првој години после ослобођења у знатној мери зависила од увоза. Нова власт увидела је потребу увоза сировина из Румуније, Турске, Египта, Грчке, Италије и Бугарске, углавном оних земаља које су, иако ослобођене, такође, имале проблеме са недостатком сировина. Због тога је у току 1945. године, мада су капацитети дозвољавали, био велики недостатак хемијско-фармацеутских производа у целој Србији.

У Југославији је крајем рата вађена руда за производњу 11 разних метала, од 16 колико се налазило на табелама светских произвођача. Од 11 врста југословенских метала у Србији се производило 9, а од тога неки су метали произвођени само у Србији, као напр. бакар, антимон, злато и сребро на индустријски начин и др.

У производњи гвожђа Србија, и поред гвоздене руде, није била нарочито произвођач, а традиција производње гвожђа није била посебно дуга. Већа индустријска предузећа била су «Сартид», «Крушевица» и «Јасеница», док су остала производила гвожђе више на занатски него на индустријски начин.

Србија је имала само један активни рудник гвоздене руде — Мајданпек који је био својина «Безименог друштва бакарних рудника» (француски капитал) на повластици од 4.100 хектара.

Мајданпекова руда садржала је 46—48% лимонита и 43—44% пирита. Предратна производња износила је 1936—1937. године 46.900 тона пирита и 3.675 тона лимонита, Године 1938. производња лимонита порасла на 17.385 тона док је производња пирита врло мало опала на 46.852 тоне. У току рата производња је повећана због огромних потреба окупатора за гвожђем.

Пре другог светског рата у Србији је постојала само једна висока пећ (Мајданпек), пуштена у рад 1. јануара 1938. Издата је у закуп „Сартиду“ за производњу белог сировог гвожђа, које је даље прерађивала челичана у Смедереву. У 1939. години пећ је производила 4.675 тона сировог гвожђа. Пећ су Немци знатно оштетили а инста-

лације добрим делом уништили. Залиха белог гвожђа после ослобођења у Смедереву била је довољна за производњу од 2 месеца. На почетку обнове Србије радила је једна челичана у „Сартиду“ подигнута 1935. године са техничким капацитетом 17.500 тона. Производња 1939. године била је 15.954 тоне сировог челика.¹⁷¹

»Сартидове« Сименс пећи после ослобођења биле су у исправном стању, а, како смо већ рекли, било је сировине за 2 месеца нормалне производње. За нормалан рад требало је набавити једино мрки угаљ и лигнит. Сем белог сировог жељеза и старог гвожђа за годину дана рада пећи требало је обезбедити следећи материјал:

Из земље:

камени угаљ	15 тона
мрки угаљ	10.409 тона
лигнит	2.646 тона
дрво	735 к. мет.
дрвени угаљ	121 тона
електрична енергија	180.676 квч.
креч	1.000 тона
крећни камен	220 тона

Из иностранства:

кокс	70 тона
сирова нафта	2 тоне
машинско уље, лако	500 кгр.
машинско уље, тешко	100 кгр.
цилиндер уље за пару	380 кгр.
тавот	600 кгр.
графит	4 тоне
дизел уље	300 кгр.
ферометин	62 тоне
феросилицијум	11 тона
шамотна опека	зависи

Од конструкције
С. М. пећи¹⁷²

Предузеће »Сартид«, по капацитету, имало је другу ваљаоницу лима у предратној Југославији капацитета 25.500 тона годишње. Године 1940. произведено је 18.709 тона. На почетку обнове Србији је било потребно само на цивилном сектору, без војске и јавних радова — (мостова и пруга) лима око 100.000 тона, док је производња могла да задовољи само 20%. Све остало зависило је од увоза.

Највећи произвођач пресоване и коване робе, био је, такође, »Сартид«. Пред рат у »Сартиду« је произведено годишње: пресованих лопата 365.000 тона, шинских ексера 13 т, босанских потковица 97, грифова 96, закивака 8 тона, ковачких лопата 103, пиука 123 тоне, коњских потковица 509, мотика 180 тона и др. Капацитет пресоване робе био је 2.650 тона, а коване 1.450 тона. И за пресовану и ковану робу било је потребно увозити кокс, машинско уље и друга уља, товатну маст итд.

Посебно одељење »Сартида« производило је скретнице и гвоздене конструкције. Годишњи капацитет био је 400 комада скретница,

¹⁷¹) Исто.

¹⁷²) Исто.

300 тона тешких гвоздених конструкција и 500 тона лаких. За ову производњу сав материјал могао се наћи у земљи.

У бродогладилишту »Сартида« могло се годишње произвести 1.000 тона разних пловних објеката: ремаркери, шлепови, танкови и друго. Одмах по ослобођењу бродоградилнице је радило искључиво за Повереништво саобраћаја АВНОЈ-а. »Сартид« је према својим капацитетима био далеко највећи произвођач металне индустрије, па је његова обнова производње спадала међу најхитније.

Одмах по ослобођењу »Крушевац« а.д. могао је да производи за војни сектор авионске бомбе, митраљеске кутије и друго, а за саобраћај путничке и теретне вагоне, гвоздене конструкције, скретнице и др. За његову производњу, међутим, сировине је требало увести. Слично је било и са »Јасеницом« а.д. из Смед. Паланке која је за војни сектор могла да ради авионске свећице и упаљаче за тешке бомбе, а за потребе саобраћаја гвоздене мостове, дизалице, теретне вагоне, каросерије, вагонете и др.

Из изнетог види се да су сва три најважнија капацитета у Србији могла да задовоље само незнатан део потреба земље која је приступила обнови. Томе треба додати знатна оштећења машина и инсталација насталих током рата, што значи да није било могуће у производњи постићи техничке капацитете.

Занатска индустријска комора у Београду имала је регистрованоу 31 ливницу у Србији (16 занатских и 15 индустријских предузећа). Укупан дневни капацитет био је 3.372 тоне излива гвожђа. (372 тоне занатских према 3.000 тона индустријских). Ови капацитети, не само да су могли да задовоље потребе Србије, већ се могло производити за ширу територију Југославије. Ливнице су биле у стању да раде за потребе војске, саобраћај, за израду разних машинских радилица, пољопривредних машина, да лију грађевински материјал и друго. Ливницама у Србији било је потребно 600—700 вагона сивог сировог гвожђа. Срећна околност била је што су Немци пре повлачења разделили веће количине овог гвожђа ливницама, тако да су ове имале залиху за 7-10 месеци. За почетак рада после ослобођења било је потребно 400—500 вагона ливачког кокса који није произвођен у Југославији, али је било нешто залиха и у већим местима Србије. Било је и осталих сировина, графита, шамотских опека, ливачких ексера и друго, што је за производњу ливница на почетку обнове било изузетно значајно. Међутим, општи проблем недостатка радне снаге посебно је дошао до изражаја код ливаца. За горе наведени капацитет било је потребно 1.117 радника (940 индустријских и 177 занатских) од чега је крајем 1944. године у радионицама радило мање од једне трећине.

Потребе за производима металне индустрије после ослобођења биле су огромне. Требало је израдити на стотине хиљада брава, окова за прозоре, на милионе окова за углове врата, прозора и других ситних грађевинских потребштина. Недостајало је, на пример, 2.800.000 пари кашика и виљушака, 400.000 тањира, 300.000 порција, 150.000 чупура, 100.000 штедњака, 50.000 пећи и др. Србији је требало 250.000 плугова, за које су били потребни специјалне врсте челика и др.

Аутомехаником су се углавном бавила занатска предузећа, док је индустријских било врло мало. Београдске гараже могле су да поправе око 2.744 кола. Укупно је било запослено у овој делатности 677 радника. Око 200 радника радило је на поправци машина за

шивење, писаћих машина и др. док је за прецизну механику требало 639 радника.¹⁷³

После ослобођења индустријским предузећима и занатским радионицама руководиле су управе предузећа и синдикалне организације. У току 1945. године односе између ова два фактора управе карактерише неразграниченост компетенција. До половине маја 1945. године већина горе поменутих предузећа радила је за потребе војске, иако се налазила у оквиру Државне управе народних добара.

Као што смо видели, несташница индустријске робе била је огромна, коју оштећена предузећа са старим и дотрајалим машинама, недостатком стручњака, погонског горива и сировина нису могла ни приближно да задовоље. У првој години рада многа предузећа због тога су радила са смањеним капацитетом. »Змај« је, на пример, радио са капацитетом од 37%, »Рогожарски« са мање од 30%, у »Београдској текстилној индустрији« од 670 машина радило је свега 310 итд.¹⁷⁴ Од три млина у Ужичком округу само је један радио за потребе мељаве сточне хране, док је занатство у округу дуго било без прерађивачких материјала. Од остатка Фабрике оружја у Ужицу организована је радионица за оправку пољопривредних справа — почетком 1945. године производила је 1.000 клинаца дневно.¹⁷⁵

Почетком 1945. године према извештајима ОК КПЈ Зајечар 70% обновљених млинова није радило пуним капацитетом. Од 35 предузећа у дрвној индустрији радило је 50%, у индустријско-грађевинским предузећима капацитет је историшћен са 30% итд. У истом округу 22 каменолома радила су са 35% могућности. Због недостатка сировина и хемикалија, индустрија коже радила је са 40% капацитета, а текстилна са једва 20%.¹⁷⁶

Сем наведеног, на индустријску производњу у Србији, на почетку обнове, негативно су се одразиле и саботаже у појединим индустријским предузећима. ОК КПЈ за Враље констатује у пролеће 1945. године »да ни једно предузеће, сем каменолома, једне кожаре, једне црепане, због недостатка сировина и саботаже сопственика није отпочело са радом.¹⁷⁷ Рудник »Бело Поље« под окупатором имао је дневну производњу од 400 тона, а »данас производи 250 тона и 300 кгг молибдена.¹⁷⁸ До решења валутног питања активност у привреди Шабачког и Крушевачког округа, на пример, оцењивана је као врло слаба, посебно у индустрији и занатству. У првој фази обнове било је доста слабости у раду органа народне власти у погледу обнављања индустријских капацитета. У нишки округ Министарство индустрије слало је одређене људе у фабрику не консултујући Окружни народни одбор, па се често испостављало да су то често »непожељне личности«. У извештају, одакле смо пренели ову констатацију, изражена је и жеља да се старање о привреди на нишком терену препусти органима локалне власти, наравно у њиховим компетенцијама.

Многе од ових слабости и тешкћа превладане су у другој фази обнове, тако да су на крају 1945. године, у обнови индустрије Србије, ипак постигнути добри резултати. То најбоље илуструје по-

¹⁷³) Исто.

¹⁷⁴) В. Петрановић, Обнова у Београду..., 17%.

¹⁷⁵) АС, Фонд ЦК КПС, Ф. 39, несрећено.

¹⁷⁶) Исто.

¹⁷⁷) Исто.

¹⁷⁸) Исто.

датак да су до краја године обновљена и пуштена у рад 933 индустријска предузећа, од око 1500 колико се налазило под Министарством индустрије Србије.¹⁷⁹ Наредне године, у трећој фази обнове, ситуација се знатно поправила. Вредност бруто-производње индустрије у току 1946. године далеко је премашивала ону из 1945. године. Према индустријским гранама она је износила:

— индустрија метала	365 милиона динара
— хемијска индустрија	167 милиона динара
— индустрија грађевинског мат.	102 милиона динара
— дрвна индустрија	149 милиона динара
— текстилна индустрија	1.868 милиона динара
— индустрија коже и обуће	226 милиона динара
— прехранбена индустрија	1.171 милиона динара
— предузећа покрајинског значаја остварила су укупну вредност од 27,6 милиона, а локалног значаја од 239,4 милиона динара. ¹⁸⁰	

Просечно су 1946. године сваки дан радила 239 предузећа у индустрији са 20.394 запослена радника и 2.083 административна техничка службеника. На свако предузеће долазило је 85 радника. У металној индустрији радило је просечно 39 предузећа са 2.318 радника, хемијској 14, са 447 радника, грађевинској 16, са 2.037 радника, дрвној 12, са 1.371 радником, текстилној 99, са 10.846 радника, коже и обуће 16, са 1.071 радником и прехранбеној 47 предузећа са 2.643 радника.¹⁸¹

Према индустријским гранама, просечан број радника у предузећима износио је: метална 59, хемијска 32, грађевинска 127, дрвна 114, текстилна 110, коже и обуће 67, и прехранбена 56.¹⁸²

ОБНОВА ПОЉОПРИВРЕДЕ И ШУМАРСТВА

Ослобођење Србије затекло је пољопривреду исцрпљену и осиромашену. Обрадиво земљиште лишено хранљивих састојака, често у корову, недовољно пољопривредних машина и алатки, без резервних делова и са дугогодишњим »употребним стажом«, вучне и приплодне стоке мало, и онако малобројне пољопривредне установе разорене и опустошене, запуштени воћњаци и виногради, уништени скоро сви расадници. . .

Примарни задаци постављени у обнови били су везани за обнову производње житарица до предратног нивоа, ради обезбеђења довољних количина хлеба. Требало је, затим обновити и повећати производњу индустријског биља, нарочито, шећерне репе и уљарица да би се обезбедиле сировине за индустријску производњу. Требало је, такође, што хитније обновити запуштене воћњаке и винограде и повећати производњу ради исхране ратом исцрпљеног народа. Посебни напори и финансијска средства били су потребни за обнову сточног фонда.

¹⁷⁹⁾ Мр Б. Мајдаџац, нов. дело, стр. 15.

¹⁸⁰⁾ АС, Планска комисија, кутија 3, несређено.

¹⁸¹⁾ Исто. Административно-техничког особља је било: метална 380, хемијска 113, грађевина 85, дрвна 107, текстилна 802, коже и обуће 164 и прехранбене 430 радника.

¹⁸²⁾ Исто.

Задачи обнове производње ратарских култура испуњавани су сетвеним кампањама. У пролеће 1945. године, посебним залагањем најширих радних слојева, великом агитацијом и пропагандом, успело је да се засеје скоро 100% ораница.¹⁸³ Истина, при том квалитет обраде земљишта није био најбољи, што је заједно са великом сушом 1945. године, допринело да урод не буде адекватан уложеном раду и очекиваним резултатима. У току 1945. године озимим културама засејано је 1.492.857 хектара, док је план за индустријске културе износио 200.792 ха, поврћа 128.784 ха, сточног крмног биља, кукуруза и другог 1.984.000 хектара.¹⁸⁴

Према писању »Борбе«, већ током 1945. у појединим срезovima, сељаци су колективно обрађивали земљу. Тако је, за колективну обраду Градски НОО у Лесковцу дао 50 ха земље сељацима села Винарица и Стопање. Приход са ове земље сељаци ће поделити после одби- така »одређене количине у корист Градског НОО«.¹⁸⁵

Јесења сетва 1945. и пролећна 1946. године обављене су према плану сејања појединих култура. Народна влада израдила је сетвени план према коме је у јесен 1945. требало достићи, »а по могућности премашити предратне засејане површине«. Кампања је успела захваљујући посебном залагању пољопривредника, тракторских бригада (5—6 трактора) и међусобној помоћи пољопривредника и војника. План је, углавном, испуњен, осим крајева где се није могло на време обезбедити семе.¹⁸⁶ План је предвиђао и бољу обраду и негу усева. Приликом сетве појединих култура, нпр. шећерне репе, сунцокрета, повртларске и других култура, настојало се да се предратни ниво засејаних површина превазиђе.

Сем коњских и других запрега, у првим данима обнове и обраде пољопривредних површина јављају се и пољопривредне машине које се користе за обраду поља у Војводини, Србији и на Космету. До априла 1946. године у Војводини је било 1.800 трактора распоређених у 31 машинској станици, а у Србији, са Косметом, око 300 трактора у 15 машинских станица. У јесењој сетви 1945. тракторима је у Војводини поорано 160.000 катастарских јутара, у Србији 2.000 ха, а на Космету 2.500 ха.¹⁸⁷

¹⁸³) Непријатељ је у Југославији потпуно уништио 289.000 сеоских газдинстава, 17.948 воћњака и 84.496 ха винограда. Опљачкано је или уништено 438.646 вагона кукуруза, 76.978 осталих жита, 376.573 вагона индустријских биљака, 205.320 повртларских производа, 453.098 вагона сточне хране, 5.120 вагона грозђа, 51.350 вагона разног воћа, 6.781 сувих шљива, 816 вагона пекмеза, 12.493 вагона ракије, 72.500 вагона вина. — Саопштење Државне комисије... 139.

¹⁸⁴) АС, Президијум Народне скупштине... у сређивању. Индустријске културе знатно су по засејаности премашиле предратни ниво, сем конопље, за коју није било довољно семена. — Исто. — У Југославије је 1939. године засејано 7.602.836 ха обрадиве површине: 6.230.059 ха житарица, 203.899 ха под биљем, 429.930 под поврћем, 359.564 ха под сточним крмним биљем. (Пшенице је засејано 2.255.293 ха, кукуруза 2.799.090 ха). — **Борба**, 17. II 1946

¹⁸⁵) **Борба**, 1. II 1946.

¹⁸⁶) Планови су премашени у Војводини за 140 јутара »у Србији сетвени план пшенице је премашен«. Кампања је вршена посебно залагањем пољопривредника, тракторских бригада 5—6 трактора, међусобном помоћи пољопривредника и војске — **Борба**, 1. I 1946.

¹⁸⁷) Према проценама стручњака (не постоје статистички подаци) у предратној Југославији било је: око 2.300 ком. трактора, 1.200 тракторских при- колица, 10.000 везачица, 12.000 косилица. У току рата скоро да је пре-

Снабдевање пољопривредника квалитетним семеном био је један од најозбиљнијих проблема. У јесењој сетви 1945. недостајало је семе овса, јечма, грахорицу, лан, уљану репицу и раж. У пролећној сетви није било довољно семена за конопљу, повртларске културе, нарочито за кромпир, лук, купус и др. Извесне количине повртларског семена увезено је из Бугарске, Данске, Холандије, а семе конопље из Италије и Турске.¹⁸⁸ Републике су помогле једна другу у снабдевању семеном. Србија је слала кукуруз и пасуљ у Босну и Херцеговину, Словенија и Хрватска соју у Србију, Словенија кромпир у Србију и остале крајеве.¹⁸⁹ Посебно се при овоме јављао проблем транспорта, па су предузимане нарочите мере да семе стигне што пре на своје одредиште. У недостатку семена једне културе, на пољима су сејане друге, тако да је долазило до измена у плану сетве. Производња семена био је један од приоритетних задатака новоорганизованих државних и покрајинских пољопривредних добара. До почетка 1946. године таквих добара у Србији је било 17, који су производили семенски материјал. Добра су производила и приплодна грла за обнову сточног фонда, воћарске и виноградарске саднице за обнову воћарства и виноградарства. Из Земљишног фонда аграрне реформе за ова добра изузето је 7.000 ха земљишта у Србији и 46.000 кат. јутара у Војводини.¹⁹⁰

У току 1946. године предвиђена је обнова и проширење средњих расадника,¹⁹¹ јер су државни расадници у току 1945. године произвели једва 80.000 садница, које ни по квалитету ни по врсти нису одговарале. Под матичњацама америчке лозе, на пример, било је свега 18 ха, док је за најнужнију обнову виноградарства било потребно најмање 160 ха.¹⁹²

У првој години после рата проблем заштите биља, био је врло велики. У предратној Југославији није постојала традиција заштите биљне производње, па се после рата осећао велики недостатак средстава и справа за борбу против биљних болести и штеточина. Велика опасност претила је од шљивине штитасте ваши и других ваши, које су угрожавале шљиву и јабуку у главним воћарским реонима Србије. Зато су органи нове власти предузимали мере за прскање воћа против штеточина, да би обнова воћарства била што успешнија.

Према подацима Министарства пољопривреде, Србија је након ослобођења имала свега 39% коња од стања пред рат, говеда 30%, свиња 60%, оваца 70% и живине 50%. Због слабе исхране у току рата, па и после ослобођења, опали су квалитет и кондиција стоке која је и бројчано била смањена. Обнова је, пре свега, захтевала повећање сточног фонда и поправљање квалитета. У току 1945. на државним добрима преко Министарства пољопривреде, откупљено је 127 грла, приплодних говеда; 250 приплодних свиња; 531 приплодна овца, 1

стао промет пољопривредних машина. У периоду 1930—1939. године просечни годишњи увоз пољопривредних машина износио је 3.182 тоне, док је 1939. године производња пољопривредних машина износила 1.800 тона. — Група аутора, Развој технике и привреде у Југославији 1945—1955, Београд, 1955, 59.

¹⁸⁸) АС, Президијум Народне скупштине... у сређивању.

¹⁸⁹) Борба, 13. II 1946.

¹⁹⁰) АС, Президијум... у сређивању.

¹⁹¹) Исто.

¹⁹²) Исто.

пастув, и 10.142 овце за обнову овчарства у Санцаку. Био је то скроман почетак рада на планској обнови сточног фонда, који је требало да преузме 25 државних и покрајинских сточарских установа, које су биле у формирању.¹⁹³

Обнова је захватила и заштиту стоке од разних болести и зараза. Нарочито је, после ослобођења, трпело свињарство од свињске куге и живинарство од колере. У априлу 1943. године 25 срезова у Републици још је било без ветеринара. У току 1945. године цела Република имала је свега 7.700 литара серума свињске куге, 250.240 доза лимфе овчијих богиња, 7.000 куб. цм. антирабичне вакцине, 77.910 капсула против метиља за говеда, 579.850 против метиља за овце итд. Због тако малих количина лекова угинула су 37.394 грла стоке, већином свиња.¹⁹⁴

У обнови пољопривреде, у току прве две фазе обнове, постигнути су значајни резултати, имајући увек, при таквим оценама, на уму све проблеме са којима се сусретала ратом опустошена земља. Сама чињеница да је пољопривредна производња у сушној 1945. години дала потребан минимум за прехрану становништва Србије, говори о великом успеху обнове пољопривреде у тој Републици. Подаци Министарства трговине и снабдевања управо ово потврђују: током 1945. године подељено је становништву Србије 21,091.570 кг. пшенице. Од тога из Србије 14,406.820 кг., из Војводине 2,169.900 кгр. и из СССР 4,514.850 кг. Кукуруза је подељено цивилном становништву 42,277.955 кг. и то из Србије 9,789.355 кг. и из Војводине 32,488.600 кг. Поред тога, од ослобођења до краја месеца августа 1945. године, испоручено је војсци из Србије: пшенице 25,047.640 кг. кукуруза и кукурузног брашна 17,226,752 кг. и овса 2,731.646 кг. До 31. децембра 1945. испоручено је за потребе војске 25 милиона килограма стоке за клање, а за цивилни сектор 2,225.134 кг. живе ваге. За потребе војске испоручено је 823.589 кг. масти, док је за цивилни сектор испоручено 51.236 кг.

До краја 1945. године војсци је испоручено 6,913.738 кгр. кромпира, пасуља 4,017.794 кг, док је за цивилне потребе преко „Прежиса” испоручено 194.000 кг. пасуља и 75.000 кгр. кромпира. Цивилном становништву у последњем тромесечју 1945. године испоручено је преко Министарства трговине и снабдевања 248.780 кгр. мермаладе, 245.300 кгр. сувих шљива, 344.718 кгр. пекмеза и 150.000 кгр. грожђаног меда. Од сточне хране до краја 1945. године за цивилни сектор укупно је испоручено (уљаних погача, сувих резанаца, мекиња и кукурузне ђибре) 13.375.834 кгр. док је војсци, према непотпуним подацима, испоручено 18,196.057 кгр. сена, 15,016.640 кгр. сламе.¹⁹⁵

Много већи проблем за исхрану становништва у Србији у току 1945. био је недостатак индустријских прерађевина: посебно зејтина, шећера и пиринча. Од Министарства трговине и снабдевања становништва је током године подељено:

¹⁹³) Исто.

¹⁹⁴) Исто.

¹⁹⁵) Исто.

	Из дом. производ.	Од Унре	Свега
шећера	3,412.656 кгр.	2,768.468 кгр.	6,181.124 кгр.
зејтина	1,449.677 кгр.	—	1,449.677 кгр.
пиринча	1,449.677 кгр.	—	1,449.677 кгр.
кафе	—	268.641 кгр.	268.641 кгр.
чаја	—	20.149 кгр.	20.149 кгр.
млека (у праху и конзе.) рибе	—	179.910 кгр.	179.910 кгр.
(разне врсте)	—	291.624 кгр.	291.624 „ ¹⁹⁶

Подмирене су и најнужније потребе у осталим индустријским производима у току 1945. године. Преко овог Министарства сваком домаћинству дељен је по 1 литар гаса месечно (укупно је подељено 3,768.000 литара), 50 грама соли месечно по становнику и 150 грама за рогату и 50 грама за ситну стоку.¹⁹⁷

У Србији је током 1946. године укупно засејано 3,314.100 ха површине, од тога: жита 2,887.000 ха.

инд. биља 165.500 ха
повртларског биља 124.200 ха и
крмног биља 137.500 ха.

Просечан принос са једног хектара у метричким центима био је: пшенице 10,9 кукуруза 8,1, шећерне репе 122,3 кромпира 56,0.

Према подацима Планске комисије НР Србије, те године откупљено је вагона: белог жита 44.576, кукуруза 28.814, крупне стоке 2.521, свиња 3.429, коже крупне стоке 362, вуне 20 вагона.¹⁹⁸

Основни задатак шумске привреде — који је реализовало Повереништво, односно Министарство шума Србије, у току 1945. године било је снабдевање војске и фронта дрветом. (пре свега ради обнове мостова и саобраћајних објеката), а затим, снабдевање рудника јамском грађом. Било је предвиђено да се произведе око 1,200.000 м³ дрвета разних врста, а план је испуњен са око 80%. Најмање је испуњен план израде железничких прагова, због недостатка стручне радне снаге, док је план производње шипова остварена са 106%, али сва произведена количина није транспортована из шума због недостатка превозних средстава и лоших путева (око 40% произведеног остало је у шумама).¹⁹⁹

¹⁹⁶⁾ АС, Планска Комисија, општа архива, фасц. 5, несређено.

— Планска комисија у току 1946. године имала је следећи састав: председник, потпредседник и 93 службеника. У њеном саставу налазио се Институт за економска изучавања, Комисија за стандардизацију и Статистички уред — Исто.

¹⁹⁷⁾ Непријатељ је уништио или посекао 48,7 милиона кубног дрвета. Опљачкао је све залихе сировина и полупрерађевина: 2,2 мил. метара огревног, танинског и целулозног дрвета; 3,4 мил. м кубник техничког дрвета, 37.700 м³ фурнира, шперплоча, пакета и др. Од 1.980 зграда шумске привреде уништено је 555, а 1.100 оштећено, од 2.675 км. шумске железнице уништено 2.200 км, а од 36.840 шумских путева онеспособљено за саобраћај 20.000 км. Уништено је 1.150 пилана, а оштећено 1.316. Једна фабрика целулозе потпуно је разорена, уништено или оштећено више фабрика за дрвну индустрију. — Саопштење Државне комисије... 140.

¹⁹⁸⁾ АС, Президијум Народне скупштине... у сређивању.

¹⁹⁹⁾ Исто.

Резултати заштите шума, у току прве године после ослобођења, били су врло скромни. У унутрашњости Србије вршена је сеча на најприступачнијим местима, а не тамо где је по прирасту требало. Цела Србија је имала свега 240 чувара шума, што је, с обзиром на површину под шумама, било недовољно. (У току 1946. број чувара попео се на 285). »Одмах после ослобођења појединци су пошли у сечу, нарочито у сечу манастирске шуме мислећи да је то све народно не водећи рачуна о заштити шуме«. ²⁰⁰ Регистровано је 7.346 таквих случајева а посечено је 32.000 м³ дрва. Шуме у Србији укупно су годишње погле да дају 1.500.000 м³ дрва, док је потрошња пре рата износила 4—5 милиона м³. ²⁰¹

Одмах по ослобођењу Србије постојале су 3 шумске управе у Нишу, Чачку и Београду, које су се, углавном, бавиле сечом шума. Реорганизацијом отпочетом одмах по ослобођењу, експлоатација је пренесена на сеоске и окружне органе народне власти, односно њихова шумска одељења. Установљена је и Главна управа шумарских индустријских предузећа, која је имала 18 предузећа за експлоатацију („ГЛУДШИП“). Ова управа у току 1945. подигла је 3 зајма од 11 милиона динара и привремену позајмицу од 2.700.000 за инвестиције у шумарству, посебно за изградњу путева, јер су државне шуме биле далеко од сабраћајница.

На обнови самих шума у току 1945. године није се ништа радило. Било је много „пречих“ послова — обнова саобраћаја, рудника, сеоских зграда и др. — који су били предуслов било какве друге обнове.

ХИДРОТЕХНИЧКА ОБНОВА

У току рата, штете на хидротехничким објектима настале су пре свега, због лошег одржавања. Посебно су ратне прилике онемогућавале регулационе радове на рекама, као и било какво одржавање, а нису дозвољавале ни завршетак објеката чија је градња почела 1941. године. Други вид штете настао је од директних последица ратних операција: бомбардовања из ваздуха, укопавање топова у одбрамбене насипе река, при повлачењу, директни погоци у пумпне станице, чуварнице, затим, минирање објеката итд.

И у хидролошкој служби било је много штете: од 103 водомерне станице, колико је било 1. априла 1941. године, крајем 1944 радило је свега 35, док је од 173 кишомерне станице, неоштећена остала само 21. ²⁰²

Мелиоризацију земљишта и регулацију река вршиле су водне задруге. Њихов задатак, пре рата, био је грађење насипа и канала, регулисање мањих водотока, подизање пумпних станица, мостова и чуварница, припремање материјала за одбрану од поплава. За време рата ове задруге су слабо радиле из два разлога: прво, већи број стручњака отишао је у народноослободилачку војску, заробљеништво или

²⁰⁰) АЈ, 41—20—41. У рату је оштећено 36 км. регулационих радова на рекама, 3.350.000 м³ насипа, 1 тунел, 37 устава, 118 мостова на мелиорационим каналима. Уништено је у Југославији 750 кишомерских и 420 водомерских станица, порушено 217 чуварница, уништено 54 водовода (16 великих градских), 600 воденица и др. — Саопштење... 138.

²⁰¹) Исто.

²⁰²) Исто.

логоре, и друго, није било финансијских средстава, јер водни допринос није убиран. Осим тога, непријатељ је задругама одузимао грађевински и други материјал потребан за одбрану од поплава. Поплава из децембра 1944. године показала је сву беспомоћ задругара и указала на потребу што хитније обнове хидротехничких објеката. Према подацима које су доставили окружни народноослободилачки одбори износ штете према окрузима је износио: Београдски — 10,285.000, Шабачки — 5,750.000, Ваљевски — 5,134.000, Јагодински — 10,500.000, Пожаревачки — 4,700.000, Нишки — 4,770.000, Зајечарски — 3,620.000, Чачански — 1,900.000, Ужички — 510.000, Крушевачки — 1,200.000 и Крагујевачки — 1,795.800 динара.²⁰³

У првој фази обнове требало је, најпре, насипе искрпити и заговорити, набавити најнеопходнији материјал за одбрану и алат, а затим снабдети постојеће пумпне станице потребним горивом и мазивом. За обнову је употребљавана добровољна радна снага, плаћени радници, ратни заробљеници, тако да је у пролеће 1945. године постигнут најпречи циљ: заштита свих зиратних земљишта од поплава. Како је читава 1945. година била без поплава радови на обнови трајали су све то време. Оштећена места на насипима су поправљана, продори су затрпани, канали за одвод воде делимично очишћени, набављен део материјала за одбрану од река. (Истина скроман због недостатка финансијских средстава), Водне задруге снабдевене су уљем, нафтом, дрветом и угљем.

Што се тиче регулационих радова извођени су само они који пису смели да се одлажу: регулација обала Велике Мораве код Ђуприје, Жабарског и Глоговачког моста, затим код Милошевског пресека, регулација Западне Мораве код Шапца и др.

Како је за мелирационе и регулационе радове потребно копање огромних количина земље, обнова је захтевала и поправљање багера, који су по целој земљи лежали растурени и оштећени.²⁰⁴

За обнову кишомерске и водомерске службе у току 1945. године издвојено је свега 10.000 динара, што је било врло скромно, али су до децембра 1945. године ипак стављене у погон 84 водомерске станице и 94 кишомерске.²⁰⁵

Снабдевање насеља пијаћом водом захтевало је обнову објеката за снабдевање. Мања оштећења и кварове поправљали су месни НОО, док је за веће интервенције Министарство грађевина давало стручну помоћ и финансијска средства. На подручју Србије, према подацима Хидротехничког одељења Министарства грађевина, у току 1945. године за обнову хидротехничких објеката, утрошено је 3,110.700 динара и то за следеће радове: набавка одбрамбеног материјала и оправка насипа за Годоминску и Мачванску водну задругу са режиским трошковима за извршење радова у надзор — 100.000 динара; оправка насипа Водне задруге у Смедереву, Црна Бара — Равње на реци Јасеници, Кубришници и Великом Лугу, израда шупе за угаљ Псавске водне задруге; оправка водомерних и кишомерних станица у Нишком округу — 207.500 динара; набавка погонског материјала за Водну задругу у Београду, Смедереву, Обреновцу и Шапцу — 370.000 динара; Осигурање обала на реци Велика Морава код Жабарског моста и код Ђуприје и на реци Сави код Шапца и на Милешевском пресеку 112.200 динара; обнова кишомерних и водомерних

²⁰³) Исто.

станција на подручју Србије — 60.000 динара; израда водовода у Младеновцу, Лесковцу, Крупњу и израда бране на Грошничкој реци — 225.000; наставак ископа канала у Макишу, радови на насипу у Годомину; ископ канала »Лађеник« у Посавини; довршење шупе за угаљ у Обреновцу — 300.000; наставак ископа канала Посавске водне задруге; набавка камена за осигурање обала река Велике Мораве код Глоговачког моста и код Жабарског моста; обнова мелиорационих објеката у долини реке Лепенице — 1.000.000 динара; Оправка једног багера и оспособљавање за транспорт пет комада багера и израда осам комада кућица за чувара багера и смештај погонског материјала за багер — 796.000.²⁰⁶

Средства за финансирање обнове обезбеђивања су и из Савезног буџета, Извршног народноослободилачког одбора Београда и Фонда за обнову. Према подацима овог дељења, укупно су, у појединим окружима, утрошена следећа средства: Београд 5.694.100, Шабац — 363.000 (материјал 5.700, плаћена радна снага 357.300 и неплаћена 221.194); Ваљево — 185.000; Ниш — 3.350.500 дин. Зајечар — 300.000 и Крагујевац — 1.609.195 динара (материјал 645.800, плаћена радна снага 963.395 и вредност неплаћене радне снаге — 187.605 динара).²⁰⁷

ОБНОВА ЕЛЕКТРОПРИВРЕДЕ

Према подацима из 1939. године инсталациона снага електропривредних објеката у Србији износила је 177.316 kw, али је стварно расположива снага била знатно мања. Једна од карактеристика, и то негативних, била је велика уситњеност капацитета. По броју електрана укупно 248, Србија је задовољавала своје потребе, али су то биле углавном мале централе. Чак 83 централе биле су капацитета од 10—15 kw, док је свега 5 електричних централа имало снагу од 5000—10.000 kw, 2 су биле снаге од 10.000—200.000 kw, а само једна је спадала у централе са снагом између 20.000 и 30.000 kw.²⁰⁶ У току рата капацитети електрана су незнатно проширени ради експлоатације природних богатстава Србије, посебно бакарне и молибденове руде. Непријатељ је повећао капацитете термоелектране у Бору и саградио нову електрану у Белом Пољу, ради потреба рудника молибдена у Мачкатици.²⁰⁷

Електрична предузећа »Снага и светлост а.д.« Београд и индустријско предузеће »Макиш а.д.« Београд давала су 90% електричне енергије за јавне потребе Србије.

За потребе Београда (сем водовода и радија) електричну енергију давала је парна електрична централа »Снага и светлост«. Била је својина истоименог швајцарског друштва из Базела. Централу је швајцарско друштво израдило на основу концесије, коју је добило од београдске општине, с тим да енергијом снабдева искључиво Београд. Концесија је дата на 25 година, уз услов да после овог периода централа остане својина града. Почела је са радом 26. новембра 1932. године. Смештена је на обали Дунава, у продужетку Капетан Мишине улице. Као погонско гориво употребљавала је искључиво дома-

²⁰⁴) Исто.

²⁰⁵) Исто.

²⁰⁶) Група аутора, Производне снаге НР Србије, Београд 1953, 287.

²⁰⁷) Исто.

би лигнит. Снага централе била је укупно 30.000 kw. (4 парне турбине са ложионицом од 8 парних котлова). Угаљ је у централу допреман водом и железницом, за шта је изграђен индустријски колосек.²⁰⁸

Приликом повлачења Немци су оштетили 2 турбине по 8.000 wka и једну од 13.500 kwa, док је једна турбина остала неоштећена. Већ 23. октобра 1944. године централа је пуштена у рад са овом неоштећеном машином, док су још две турбине убрзо обновљене. У децембру 1944. године централа је располагала снагом од око 20.000 kw, док је оптерећење у Београду било око 8.000 kw. Уз једну резервну турбину, Београд је по капацитету имао вишак од око 5.000 kw. Проблем је, међутим, био у несташици угља, па су увођене рестрикционе мере. Дневна потрошња угља, уз ограничења, износила је 300 тона. (Ни цео Београд није био укључен). Стање је било теже, јер су резерве угља (по ослобођењу) биле минималне (2-3 дана). Како је електрична енергија за обнову Београда била неопходна, поготову у зиму 1944/45. предузимане су опсежне мере да се централа снабде угљем. У децембру 1944. године требало је сваког дана Дунавом да стигне 800 тона угља, из пожаревачког базена, и да већ 1. јануара 1945. буде оспособљена пруга Београд — Пожаревац, јер, обично, почетком јануара, због зиме, престаје пловидба реком.²⁰⁹

Главна електрична централа предузећа »Макиш« била је »Вреоци« саграђена у истоименом селу 1936/37. године у близини рудника лигнита „Јунковци“. Централа је имала 3 турбо-агрегата као и 3 модерна парна котла и снагу од 15.000 kw. Постројења у рату нису оштећена, тако да је брзо, након ослобођења, могла да отпочне рад. Оштећене су, међутим, трансформаторске станице и електрични водови што је захтевало хитну обнову. У главном трансформаторској станици, која се налазила у непосредној близини зграде централе у Вреоцима, била су оштећена сва три трансформатора. До почетка децембра 1944. оспособљена су два, док за трећи није било потребног материјала.

Електровод Вреоци—Макиш, дужине 42 км. био је знатно оштећен, али је брзо провизорно оправљен и пуштен у рад. При томе је утрошен сав резервни материјал, чак су скидани бакарни спроводници са електровода Вреоци—Крагујевац. После мањих оправки пуштен је у рад и електровод Макиш — Беле Воде, као и електровод Макиш—Чукарица—Жарково. Овај последњи пуштен је само привремено у рад, јер су за 1945. годину предвиђени радови на повећању капацитета. У току децембра 1944. обновљен је и електровод Макиш—Мостар док су радови на електроводу, који је напајао Радио станицу Београд, коју су Немци дигли у ваздух били одложени јер се чекало да буде поправљена.

У првој фази обнове делимично је пуштен у рад и електровод Макиш—Остружница—Барич—Обреновац, као и онај од Макиша до Раковице. Почетком 1945. године још се радило на обнови вода Макиш—Југоисточни Срем—Шабац. Рађене су провизорне оправке. Провизорно је до децембра 1944. оправљен електровод Вреоци—Аранђеловац—Крагујевац, тако да је радио под напоном од 30 kw, иако му је радни напон 60kw.

²⁰⁸) АЈ, 41—20—41.

²⁰⁹) Исто. За годину дана рада, пред рат, центри је било потребно 185—200.000 тона угља.

До почетка 1945. године привизорно су, или дефинитивно, обновљене скоро све инсталације прдузећа „Макиш“. Исти случај био је и са електричном централом у Шапцу, која је служила као резерва приликом кварова на електроводу Макиш—Срем—Шабац. (Централа је иначе, била оштећена експлозијом мине). Крајем 1944. године привођени су крају и радови на обнови старе електроцентрале у Макишу. У исто време радила је и електрична централа у Крагујевцу (такође, до тада као резервна), док су електричној централци у Јагодини недостајали неки делови. Све ове централе биле су у саставу предузећа »Макиш«. Велики проблем за рад централа — нарочито резервних — био је недостатак нафте. На прелазу из 1944. у 1945. сваки даном претила је опасност да централе престану са радом због недостатка управо ове сировине. Ово тим пре, што ни транспортних средстава предузеће није имало.²¹⁰

Сем »Макиша« и централе у Београду, за које смо рекли да су давали 90% производње електричне енергије, у Србији је постојало још 64 електричних централа. Укупна снага ових централа после рата била је 27.645 kw, од тога на угаљ отпада 20.150 kw, дрво 1.350 kw, воду 5.065 kw, нафта 1.080. Укупна производња у kw износила је 35.452.900.. Снага индустријских електричних централа (укупно их је било 25) била је 18.940 kw (угаљ 16.000, дрво 740, нафта 2.200), а укупна производња 19.440.000 kwч. Многе од горњих централа биле су оштећене или уништене (Лесковац, Књажевац, Младеновац и др.).

Према проценама Међукоморског одбора у Београду у Србији је било довољно стручњака за подизање, обнову и одржавање свих електричних постројења за производњу и развођење електричне енергије. Међутим, многи од тих стручњака били су у војсци, па су у првој фази обнове захтевало да они буду ослобођени војне дужности.²¹¹

У обнови, ради добијања све већих снага, вршена су „галванска повезивања објеката за производњу електричне енергије, а исто тако и размештај погонских јединица (дизел мотора, парних машина, турбина и котловских постројења) у важнија чворишта, гледишта конзумних потреба, као и услова снабдевања погонским горивом“.²¹² Захтевајући томе 1946. године произведено је 50% више електричне енергије него 1945. године.²¹³

Упоредо са обномом електроенергетских постојања за производњу, пренос у дистрибуцију, рађена је у Савезном министарству студија о електрификацији Југославије. Студија је завршена јануара 1946. године. Према тој студији, електрификација у Југославији треба да се спроведе концентрацијом производње електричне енергије у моћним постројењима која ће се првенствено изграђивати на воденим токовима, технички и економски подесним за те сврхе. Друга могућност, према плану из студије, јесте искоришћавање калоричних изво-

²¹⁰) Исто. Пре рата централа је имала 3 теретна аутомобила, 3 путничка и троја коњска кола. — Исто.

²¹¹) Исто. Наднице радника у децембру 1944. године у електропривреди повећане су за 10 пута у односу на оне пре рата, али су намирнице на слободној пијаци повећане: хлеб 30 пута, месо 40 пута, маст 60 пута, пасуљ 150 пута итд.

²¹²) Група аутора, Електрификација Србије 1893—1941. са освртом на стање 1977, Београд 1979, 85.

²¹³) Исто.

ра енергије, пре свега угља. Електране би, у том случају, биле изграђене непосредно на лежиштима угља и то под условом да користе само угаљ слабе калоричне вредности или отпадни угаљ бољих врста. Ове термоелектране радиле би само за покривање мањкова хидроелектрана у време смањивања водених токова. Илустрације ради, 96% електрана пре рата отпадало је на термокапацитете, а само 4% на хидроелектране.²¹⁴

ОБНОВА БЕОГРАДА

Разарање Београда почело је 6. априла 1941. године и трајало све до коначног ослобођења 20. октобра 1944. године. Београд је највише страдао у првој и последњој години рата. У првој од бомбардовања немачке авијације, а у последњој од минирања, рушења, паљена читавих улица приликом повлачења немачких јединица, а од априла 1944. па до ослобођења града и од савезничких бомбардовања. Познато је да су Немци половином октобра 1944. образовали у граду посебне групе за рушење и паљење невојничких објеката. Само за 5 дана ове групе разориле су 14 зграда а 45 теже оштетиле.²¹⁵ Био је то сасвим мали број објеката према ономе што је разрушено у току читавог рата. Према подацима који су рађени за Министарство грађевина у граду је порушено, у периоду 1941—1944. године, 1.115 стамбених зграда, 2.044 су теже а 8.255 је лакше оштећено. Порушено је 46 индустријских објеката, теже су оштећена 52, а лакше 55 оваквих објеката. Од јавних зграда 41 је порушена, 145 теже, а 9.249 лакше оштећено.²¹⁶

Ослобођење је град дочекао закрчен рушевинама, без превозних средстава, одсеченог залеђа и унутрашњости, без хране, огрева, довољно стакла. . . Први задаци Извршног Народноослободилачког одбора и ЈНОФ-а Београда било је организовање радника, службеника, жена и омладине у рашчишћавању рушевина, оспособљавању предузећа за рад. У граду су организовани радни батаљони од грађана који нису служили у војсци. Батаљони су радили на савском и панчевачком мосту, главној војној болници, аеродрому и водоводу. На обнови Београда радиле су јединице ЈА (НОВЈ), технички кадар Црвене армије, ратни заробљеници, плаћени професионални радници, као и учесници добровољних радних акција, које је организовао ЈНОФ.²¹⁷

²¹⁴) Исто.

²¹⁵) АЈ, 41—20—41.

²¹⁶) АЈ, 41—20—43. У документима често се наводе различити подаци о броју порушених и оштећених зграда. Вероватно је то из разлога, јер су различите комисије за разна министарства вршиле своје пописе. Тако су подаци у Историји Београда, књ. III, различити од оних које смо ми дали. Према тим подацима ситуација је била следећа: од укупно 30.000 зграда било је порушено или оштећено 11.000 или 36% од укупног броја, потпуно уништено 1.351, тешко оштећено 4.966, оштећено 5.000 кућа. Град је имао 60.000 становника мање него 1940. а криза становања била је велика, јер је практично сваки трећи стан био уништен или оштећен. Београдски водовод оштећен на 606 места, ваздушна електрична мрежа уништена на дужини од 65 км. (55%), трамвајска на дужини од 27 км. итд. — Историја Београда, књ. III, Београд 1979, 560.

²¹⁷) Исто.

Највећи проблем, у првој фази обнове, било је застакљивање стамбених и јавних зграда. Недостајало је око 300 вагона стакла, затим, дрвене грађе, и др. Непријатељ је током рата максимално искоришћавао шумско богатство Србије, нарочито оно ближе главним комуникацијским линијама. Према извештају из јануара 1945. године, Београд је имао довољне количине паркета, фурнира за столарске послове, али му је недостајало шпер-плоча, опеке (нешто готове опеке било је у фабрици „Рекорд“, рачунало се и на опеку са рушевина, оштећених зграда и др.) и, посебно, креча. Резерве цемента биле су око 5 вагона, такође, у резервама се налазило око 5—6.000 кгр. гипса. До пролећа 1945. није се могло рачунати на шљунак и песак због оштећених објеката на Сави и Дунаву. Гвоздене робе, по ослобођењу, у Београду за потребе «цивилног сектора» није било. Резерве су блокиране за потребе војске. Почетком 1945. године Београд није имао електроматеријала, материјала за инсталацију водовода, асфалта, катрана и др. Алат из разних предузећа већим делом развучен је за време борби за ослобођење града а и непосредно после тога. За многе од ових производа једино решење било је у увозу, што је у ратним условима било онемогућено. Било је врло отежано снабдевање града из унутрашњости и залеђа, због лоших саобраћајних веза и путева, као и недостатка транспортних средстава.

У таквим условима обнову је у Београду организовало Савезно министарство грађевина, Министарство грађевина Србије и Извршни НО одбор Београда.

1. Обнова зграда

Немамо податке о резултатима обнове у Београду које је организовало преко Министарства грађевина ФНРЈ. Међутим, постоје подаци Министарства грађевина Србије и Извршног Народноослободилачког одбора града у обнови у 1945. години.

Главни задатак Одсека за оправку и одржавање зграда Министарства грађевина Србије, била је оправка државних зграда у Београду, као и оправка оштећених и порушених делова зграда и заштита од даљег пропадања поправком крова или изградом импровизованих покривача привременог карактера. За овај посао Одсек није имао раније израђен програм, већ се он стварао у току рада на самим зградама. У првој фази обнове рађене су хитне оправке, док се у другој фази прешло на систематску израду програма са већим улагањем финансијских средстава. У овој фази израђени су елаборати са описом радова, предрачунм цене коштања за материјал и радну снагу. Како у Београду није постојало државно грађевинско предузеће, Одсек је обнову изводио у »сопственој режији« и давањем послова предузимачима. Ово друго знатно је успоравало обнову »због несолидности у ценама предузимача«. Зато је обнова у режији Одсека била врло значајна, јер је временом организован и Одсек за снабдевање који је набављао грађевински и остали потребни материјал. Поједини послови завршавани су у мешовитој режији, што је зависило од могућности набавке материјала, радне снаге, или инвентара потребног за рад. Извесни послови уступани су и групама радника у акорд, али ово само у изузетним случајевима.

Да би се постигла што већа уштеда у новцу приликом обнове Београда максимално је коришћен материјал од порушених зграда,

добровољни ударнички рад, учешће родитеља у набавци материјала за школе и др.

Од 20. октобра 1944. до 20. новембра 1945. дакле за 13 месеци, преко Одсека за оправку и одржавање зграда, оправљен је у Београду за разне установе следећи број зграда:

— за Министарство просвете	18 зграда
— за Министарство грађевина	3 "
— за Министарство финансија	5 "
— за Министарство пољопривреде	7 "
— за Општедржавну болницу	25 "
— за војне зграде	1 "
— Универзитетске зграде	23 "
— Министарство пошта	2 "
— за Министарство индустрије Србије	1 "
— за Управу државних добара	2 "
— Зграде душевне болнице	5 "
— мензе	1 "

У к у п н о: 93 зграде

Како су у Одсеку биле регистроване 433 зграде на којима је требало да се изврши оправка у прве две фазе обнове, постигнути резултат од 21,5%, што је, ако се имају у виду сви већ помињани негативни фактори, значајан успех неимара Београда. Несташица појединих материјала, како је већ речено, стакла, поцинкованог лима, дрвене грађе, поготово столарске, задавала је посебне проблеме. А онда кад је материјал и набављен, настао је проблем око превоза. Коришћење транспортних услуга приватних предузећа знатно је поскупљавало обнову, јер цене нису могле бити контролисане. Тек при крају 1945. набављен је изванредан број камиона за Министарство грађевина Србије. У првој фази обнове радило се без икаквог материјала и скела. Временом се стање поправило, али ни пред крај године није постојао потребан алат, машине и скеле за веће радове.

Буџетско финансирање, са дугом процедуром исплате средстава, такође је отежавало обнову у 1945. години. Уз све наведено, стоји закључак да проценат обновљених зграда преко Одсека за одржавање у Београду није био мали.

Исте проблеме приликом обнове комуналних зграда имао је и Извршни НОО Београда. У његову делатност спадала је што хитнија обнова болница, школских зграда, поликлиника, обданишта и друго. До краја 1945. године у режији Извршног одбора, обновљене су 24 основне школе, затим је обновљено 15 гимназија и академија, 6 болница и поликлиника, 14 обданишта, 8 јавних клозета, 35 киоска, 8 зграда за општинске установе и 229 других комуналних зграда. За ову обнову утрошено је:

178.309 радних дана — плаћених надница у вредности	22,944.875 д.
2.231 радних дана добровољних надница у вредности	278.875 д.
5.250 радних дана надница заробљеника у вредности	525.000 д.
купљено грађевинског материјала у вредности	10,505.800 д.
добијен и нађен материјал у вредности ²¹⁸	3,282.000 д.

²¹⁸) АЈ, 41—20—42.

За уређење школских зграда, чишћење, прање, као и за обнову и поправку школског намештаја утрошено је 18.750 радних дана — добровољних у вредности 1,875.000 динара, док је за материјал издато 388.800 динара. Оправљено је 2.300 комада школских клупа, више десетина школских табли, купљене су пећи и сл. . .²¹⁹ Материјал за ову обнову доносили су ученици и родитељи.

За обнову институција за народно здравље, набавку намештаја и потребних инструмената до краја 1945. године плаћено је 8.339 надница у вредности од 1.042.439 динара, док је за материјал плаћено 1,543.161 динара.²²⁰

2. Обнова трамвајског и аутобуског саобраћаја и електричног осветљења

Потребе града хитно су тражиле решења превоза грађана и нормализовања снабдевања електричном енергијом. Након ослобођења бивша Дирекција трамваја и осветљења имала је свега 5 исправних трамвајских кола без иједне приколице. Радионице разрушене бомбама, машине уништене, а алат развучен и покидан. Зато је прво требало оспособити радионицу трамвајских кола, стругарницу, ковачницу и соларску радионицу. Самопрегором радничке класе убрзо су ови послови завршени. Ливница је потпуно оспособљена и доведена у предратно стање. У стругарници су оспособљене и оне машине које пре рата нису радиле. Из Беча је набављена машина за прецизну израду и обраду, цилиндра моторних возила. Израђена су ватрена тоцила на електрични погон за обраду радилица моторних возила и обраду прецизног алата. Набављено је и нешто алата из Беча. У ковачници је обновљен механички чекић, а друга два, разорена бомбардовањем 1941. потпуно су оправљена. Сазидана је нова пламена пећ за каљење гибњева и опруга, електрифициране су 4 дизалице за дизање трамвајских кола. Урађено је још доста послова на обнови трамвајске пруге, електричне ваздушне мреже, која је била скоро посве разорена и др. Све је то допринело да су до 1. јула 1945. године, када је Београдско електрично саобраћајно предузеће преузело Дирекцију трамваја и осветљења, саобраћала 32 трамвајска моторна возила и 8 приколица.²²¹ До краја године обновљено је укупно 45 моторних кола, 15 приколица, 50 км. ваздушне мреже и трамвајске пруге, два депоа, једна гаража, ливница и све радионице.²²² За наведене радове плаћено је 100.860 надница у вредности 9,620.000 динара, док је за 5.000 врста разног материјала плаћено 37,068.000 динара.²²³

Ослобођење града затекло је аутобуски саобраћај са само два аутобуса и то оба неисправна. Отворене су линије тамо где није постојао трамвајски саобраћај. До краја 1945. године, Извршни одбор града успео је да обнови 7 аутобуса, 12 теретних аутомобила, полутеретних и путничких, 5 мотоцикла, 2 приколице, 11 ком. запрежних кола, 10 саоница, 1 колску вагу, две шупе. Ограђен је круг предузе-

²¹⁹) Исто.

²²⁰) Исто.

²²¹) Исто.

²²²) Исто.

²²³) Исто.

ћа, поправљена радионица за транспорт и друго. За обнову саобраћаја утрошено је:

- 6.605 радних дана — плаћених надница у вредности 875.804,15 дин.
- делови за аутомобиле, запрежна возила, потрошни материјал 417.236,73 дин.
- вредност материјала пребираног са слагалишта старе фурде 214.983,13 дин.
- вредност инвестиционе имовине постигнуте радовима 2.244.150.²²⁴ дин.

У току рата електрични водови високог напона у Београду искидани су на 56 места, водови ниског напона оштећени су или потпуно искидани у 37 трансформаторских рејона, теже је оштећено 7 трансформаторске станице и потпуно уништене 3. И једна разводна станица високог напона потпуно је уништена.²²⁵

Електрична мрежа обнављана је по утврђеном реду и плану, како би се струјом напојили највитаљнији делови града. Већ 20. октобра 1944. започети су радови на водовима „Дедиње“ и „Војвода Путник“, да би се обезбедио довод струје од централе „Макиш“ од Београдског водовода. Водовод је убрзо почео да функционише. Струја је обезбеђена телеграфској и телефонској централи, радио станици, железничкој станици, болницама, установама, индустријским предузећима, и, најпосле, грађанству. У прве две фазе обнове оспособљено је:

- 56 водова високог напона,
- 3 трансформаторске станице потпуно, а 7 делимично обновљено,
- 1 разводна станица високог напона,
- 900 метара кабловске мреже високог напона,
- 23 километра бакарних проводника ваздушне мреже високог и ниског напона.
- велики број дрвених и гвоздених стубова. Све ово износило је 96% предратног капацитета на нивоу града. За наведене послове утрошено је 37.000 плаћених надница у вредности од 3.925.356 динара и 950 добровољних надница у вредности 95.060 динара. Вредност утрошеног плаћеног материјала 2.909.153 динара.²²⁶

3. Обнова канализације и водовода

Црпне инсталације водовода биле су разрушене, главни доводи оштећени. Улична разводна мрежа на више места оштећена и уништена. Снабдевање водова електричном енергијом недовољно. Резерв материјала за пречишћавање и стерилизацију воде за пиће исцрпљене. Службе у водоводу дезорганизоване. Обнова водовода није дозвољавала одлагање, већ првог дана по ослобођењу почели су и први радови, и то, најпре на оправкама главних водова и разорене уличне мреже. За врло кратко време, под врло тешким условима, без превозних средстава и справа за црпљење воде из ровова, без најнеопходније опреме радника, оправљено је 10 кварова на главним доводима и 15 на уличној мрежи. Тако је већ 23. октобра 1944. почело снабдевање водом грађанства, а само три дана касније прорадили су и црпни агрегати.²²⁷

²²⁴) Исто.

²²⁵) Исто.

²²⁶) Исто.

²²⁷) Исто.

Почетком новембра 1944. почео је рад на рашчишћавању рушевина и демонтирању минираних и порушених машина и опреме на савском водоводу код „Шест топола“. Овим објектима непријатељ је нанео велике штете: требало је пронаћи нове моторе, елестричну опрему, сачувати пумпе од потпуног уништења. . . Део потребне опреме добијен је „путем компезационих услуга“ од Борског рудника. Монтажне радови радили су радници самог водовода уз велику оскудицу материјала. Истовремено прегледани су и бунари, који су пре рата избушени на левој обали Саве. И овде је недостојало електромотора за бунарске црпке, велика електро-црпка за потискивање воде у градску мрежу, велика количина цеви и друго. Већина потребних материјала и опреме склапана је од разних старих и нових делова, док је део набављан у Војводини. И, уопште, у овој фази обнове било је много импровизације. Људски фактор, а пре свега, пожртвованост радничке класе, компензовали су недостатак свег потребног за обнову. Елан учесника у обнови, започет одмах по ослобођењу, није јењавао ни током 1945. До краја године водовод је обновљен 95% од предратног капацитета. Уз већ наведено урађено је и следеће:

1. Обнова 2 водоцентрале на Сави код „Шест топола“,
2. Обнова водостанице 8 на Новом Београду,
3. Обнова 3 бунара на Новом Београду,
4. Полагање довода Φ 300/257 мм од Карађорђевог улице до водостанице 8 на Новом Београду, преко Савског моста,
5. Обнова довода Φ 308 мм кроз Доњи град.
6. Оправка штете од бомбардовања на бетонским и цевним каналима, уличних силаза, израда нових поклопаца, чишћење славника, канала и др.

За наведене радове утрошено је 6.268 радних дана, плаћених 929.880 динара и 520 радних дана добровољног рада у вредности од 69.200 динара. Материјал је плаћен 1.871.500 динара, а на пребиралишту нађен је материјал у вредности од 120.000 динара.²²⁸

Обнова Београда подразумевала је низ радова на уређењу и санирању улица, паркова, скверова, терена и другог. Паркови града били су потпуно запуштени и руинирани. Калемегданско зеленило уништено, а многа стабла посечена и одвезена. Слично је било и са другим парковима. Сви су захтевали хитну обнову, па је до краја 1945. године обављено следеће:

- обновљен је део Студентског парка (30%)
- потпуно су обновљени сквер пред Радничким домом и сквер пред »Коларцем«
- Тераса на Теразијама обновљена је потпуно
- Сквер на Теразијама такође потпуно
- Парк код »Мањежа« — делимично.
- Парк на Калемегдану — делимично.

За ову обнову утрошено је 31.762 радних дана и плаћене су наднице у вредности од

	1.803.875 динара
3.600 радних надница, добровољних	336.000 динара
2.000 радних надница, заробљеника и хапшеника	220.000 динара

За материјал је плаћено свега 13.731 динара, а добијене су саднице и цвеће без накнаде у вредности од 209.129.²²⁹

²²⁸) Исто.

²²⁹) Исто.

Рекли смо већ које снаге су обнављале Београд. Сад дајемо податак о учешћу организације радних батаљона од ослобођења до краја марта 1945: 182.125 радника дало је 1,459.491 радни час, што износи вредност од 18,243.500 динара. Радни батаљони су од 13. јануара до краја марта 1945. године дали још 9.900 добровољних радних дана на посебним задацима у врности од 990.000 динара. У исто време заробљеници и притвореници на обнови Београда укупно су радили 16.600 радних дана и за то време остварили укупну вредност од 1,660.000 динара.²³⁰

Према евиденцији Извршног одбора града у току 1945. године, рекапитулација утрошених финансијских средстава и остварених добровољних надница изгледа овако:

1. Број плаћених надница 374.473 у вредности	41,698.943,15 дин.
2. Број добровољних надница 218.386	21,887.635,—
3. Преостале разне наднице 23.850	2,405.000,—
4. Плаћени материјал	54,755.574,73 дин.
5. Бесплатан материјал	3,827.113,13 дин.
Свега надница 616.709 *	65,991.578,15 дин.
Свега материјала	58,582.687,86 дин.

Укупна вредност обнове у Београду у току 1945. године износила је 124.574.266,01 динар.²³¹

Према оцени Извршног одбора обновом је у Београду до краја 1945. године постигнуто да град за кратко време »буде оспособљен за испуњавање својих социјалних, здравствених, културних и других основних задатака у новој народној држави«.²³²

У првом полугођу 1946. године обнова града преко Извршног Народног одбора кредитирана је из Фонда за обнову и помоћ пострадалим крајевима и из властитих средстава Одбора. Иако се рачунало са кредитима од банке, у пролеће 1946. године још ништа није реализовано по овом основу. Београд је на почетку године, неовисно од кредита који је влада НР Србије добила од »онда за обнову у износу од 250.000.000 динара, добио 200.000.000 за своју обнову. У образложењу о додели кредита стоји да је то први од већих зајмова који се додељују граду о чијој ће обнови влада ФНРЈ посебно да води рачуна. На конференцији за штампу, одржаној поводом доделе овог кредита, речено да „у овој години нико не сме изостати од добровољног рада на обнови, већ то мора бити прва и главна дужност сваког појединца и читавог народа уопште«.²³³ Ценило се да су у Београду, посебно, били добри услови за коришћење бесплатне радне снаге.

²³⁰) Исто. Грађане које није обухватила мобилизација организовани су у радне батаљоне независно од професија и квалификација. Батаљони су радили тешке физичке послове: раскрчавање рушевина, затрпавање кратера од бомби, утовар војних превозних средстава, угља за централе, оспособљавање болница, фабрика, железничких мостова и др. По батаљонима су организоване кухиње из којих су храњени радници. У батаљоне су узимати мушкарци од 29 до 40 година, кој и нису били војници, или радили послове од првостепене важности. Радни дан трајао је од 8 до 18 часова. Некад се радило и ноћу. У Београду су постојали: Централни радни батаљон, радна бригада и радни батаљони по реонима. У првом реону на пример, батаљон је имао 320 људи подељених на 9 радних чета. — Б. Петрановић, Обнова у Београду... 237.

²³¹) Исто.

²³²) Исто.

²³³) Борба, 3. III 1946.

У обнови, која је у прва 4 месеца 1946. године извођена преко Извршног одбора града, бесплатна радна снага била је, међутим, врло слабо ангажована. Њена вредност износила је свега 273.642 динара. (Бесплатно је рађено на привременој млекари, прокопавању канала, обнови паркова, скверва и спортских терена, као и на уређењу три плаца).²³⁴ За плаћену радну снагу у истом периоду издвојено је 6,454.209,32 динара. У назначеном периоду обновљене су улице, привремене млекаре, мост на Сави, обнављани су паркови и спортски терени, бушени бунари за воду. За »Белсап« (саобраћајно предузеће града) обновљене су зграде, пруге и колосеци, трамвајска ваздушна мрежа, 6 трамвајских кола, и др. За »Гранап« је обновљена пекара »Јанковић«, пекара »Соко«, гаража са магацином, 10 продавница и др. »Бевод« је обнављао канализациону мрежу, градио нове објекте водовода и др. У режији Извршног одбора обнављане су и зграде за Управу стамбених зграда у Нушићевој улици и др. Укупно је, за прва 4 месеца 1946. године, преко Извршног одбора, утрошено 17,552.993,94 динара. Већ је речено колико је, од тога, плаћена радна снага, док је грађевински материјал плаћен 649,345,49 динара, занатски радови 649.615,25, набављени инвентар 2,738.028.12 динара.²³⁵

Обнову Београда, као уосталом и целокупну обнову Србије, организовали су и инспирисали народна власт и партијске организације. Више пута смо већ истакли да су непосредни носиоци обнове били грађани, посебно омладина, преко масовних организација, затим Београђани мобилисани у разне батаљоне, стручни, физички и професионални радници, армија и др. Значајно је истаћи, међутим, још један елемент масовних радних акција у Београду. Уз радни учинак, ове акције имале су и »манифестациони политички карактер, представљајући спољни знак прихватања нове власти као своје и давања подршке мерама које та власт спроводи».²³⁶ Оваквим акцијама сваким даном старе политичке снаге биле су изложене политичком и психолошком притиску. Извори радног залагања значили су и »почетак постављања основа срећнијег и слободнијег друштва у најнепосреднијој будућности».²³⁷

ТРЕЋА ФАЗА ОБНОВЕ

До сада је више пута истицано да су у прве две фазе обнове планирани поједини задаци, посебно за неке гране привреде (производни планови за текстилну индустрију, електрификацију и др.). Међутим, све до почетка 1946. године, обнову карактерише непостојање општег плана а, самим тим, и недовољан степен њене организованости.

Тада почињу и теоретске расправе о могућности планирања у Југославији, као и израда првих једногодишњих планова.

Према чланку Влајка Беговића једино је СССР 1945. године имао општи привредни план, јер је створио услове за организовање и спровођење таквог плана. То су, пре свега, ови услови: власт у рукама радника и сељака, сва средства производње у рукама социјали-

²³⁴) АЈ, 41—20—41.

²³⁵) Исто.

²³⁶) Б. Петрановић, Обнова у Београду... 173.

²³⁷) Исто.

стичке државе, заинтересованост народних маса за спровођење плана и њезино свесно и активно учествовање у стварању и реализацији плана. Те услове Југославија није имала 1945. године, па није могла ни стварати дугорочније планове. Могла је, међутим, да планира на краће периоде извођењем такозваних оперативних планова. Ово је било могуће зато што су већ у народноослободилачкој борби стечени одређени услови за планирање: »1. Постојање народне власти која је преузела организовање и руковођење народном привредом и која је имала јак ослонац у масама рданика, сељака и радне интелигенције. 2. Водеће позиције државе — државни сектор у индустрији, банкарству, саобраћају, унутрашњости и спољној трговини. 3. У пољопривреди ослонац на задругарство, пољопривредно-машинске станице и државна имања. 4. Могућност развијања иницијативе и активности радног народа у првом реду радничке класе у остварењу постављеног плана«.²³⁸

Преко краткорочних планова Југославија се приближавала општем привредном плану на дужи рок. У 1946. години, према истом аутору, могуће је планирање само у државном сектору, посебно у индустрији. Приватни сектор, у првом реду у пољопривреди, на планску производњу могуће је упућивати не само административним, већ пре свега економским организационим мерама — преко задруга, пољопривредно - машинских станица, кредитима, политиком цена, пореском политиком итд.²³⁹ Обнову представља планирање индустријске изградње и производње која треба да повуче остале гране привреде. Према поменутом аутору за 1946. годину предвиђено је опште планирање.

Плански органи доставили су, марта 1946. године, предлог плана за обнову целе Југославије на мишљење влади ФНРЈ. Према том плану сазрели су услови за дефинитиван раскид са непланском обновом: пре свега, постојање чврсте власти, државног и задружног сектора, као и утицај на приватни сектор; затим, масовне организације које су се доказале у догађањима, већ постигнути резултати у обнови земље и друго. Све ово омогућавало је одабирање објеката обнове који би постали саставни идео будућег општег привредног плана. И у 1946. години сматрало се да треба обновити најнужније, али оно што, у исто време, може постати одскочна даска за даљи развитак привреде, имајући увек на уму јачање привредног сектора.²⁴⁰ Као и у догађањима, рачунало се на добровољни неплаћени рад, посебно омладине. План обнове у 1946. години предвиђао је и редослед обнове »по важности«, рударство, индустрија, саобраћај, пољопривреда, народно здравље и школство. Нас ће у 1946. години пре свега занимати обнова која је финансирана из Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима, као и из савезног и републичких буџета.

План обнове у 1946. г. пратили су и захтеви република централним институцијама за финансирањем обнове.

Укупни захтеви за кредитима стигли у Комисију за обнову Југославије 1946. г. далеко су премашивали планиране издатке, на које је Привредни савет рачунао за обнову целе Југославије. Према подацима

²³⁸) 30 дана. јануар 1946, 126.

²³⁹) Исто.

²⁴⁰) Б. Петрановић, Политичке... 320.

које је ова Комисија упутила председнику Привредног савета, захтеви за обнову у 1946. години износили су 24.989.430.559 динара (или округло 25 милијарди). Од ове суме највише је отпадало на обнову грађевина, готово 13 милијарди (само народноослободилачки одбори тражили су 11 милијарди за обнову сектора грађевинарства), затим на обнову саобраћаја 6 милијарди (24%) итд.²⁴¹ Сами захтеви нису давали верну слику потреба за обновом, јер министарства и установе код израде својих планова обнове нису имали заједнички критеријум, већ су планове израђивали сваки са свог становишта. Једни су желели да у 1946. обнове све, па и да обновом премаше стање привреде у предратној Југославији. Други су, опет, изостављали врло значајне објекте у плановима обнове. Према оцени председника Привредног савета, у захтевима за финансијским средствима мало се водило рачуна о могућностима добровољног рада, који, на пример, у грађевинарству морао да износи 4:1 у корист неплаћеног рада. Према плановима обнове, многе објекте требало је проширити, модернизовати, што је захтевало потпуно нове инвестиције, које су финансиране из Фонда за обнову земље.²⁴²

Како су у Народној Републици Србији дељени кредити за обнову према привредним гранама, нека нам покаже следећи пример: половином 1946. године одлуком Савезне планске комисије Народној Републици Србији одобрен је накнадни кредит за обнову и нове инвестиције од 725.000.000 динара и 250.000.000 за изградњу стамбених зграда. За пољопривреду је одобрен кредит од 217.000.000 (касније увећан за 305.500.000 динара), а за борбу против туберкулозе сума од 45.000.000 динара (касније увећана на 83.100.000 динара). Укупна сума накнадног кредита за обнову и инвестиције и стамбену изградњу била је 1.101.600.000 динара.²⁴³

Влада Народне Републике Србије распоређивала је овај кредит према договору са представницима окружних одбора, Главног извршног одбора Аутономне Покрајине Војводине и Главног извршног одбора Космета. При том, сви изнели своје потребе, а ресорна министарства своја мишљења, на основу чега је горњи кредит распоређен овако:

1. за пољопривреду:	
а) за обнову објеката	113.486.500 дин.
б) за набавку стоке и инвентара	
за попаљена села и колонисте	115.000.000
ц) за радне сеоске задруге	30.000.000
2. народно здравље:	
а) туберкулоза	83.100.000
б) обнова објеката	37.391.587
3. грађевине	212.644.000
4. индустрија	43.750.560
5. трговина и снабдевање	49.100.000
6. просвета	86.794.000
7. унутрашња дела	15.680.000
8. рударство	3.000.000
9. социјална политика	10.462.000

²⁴¹) АЈ, 41—7—8.

²⁴²) Исто.

²⁴³) АЈ, 41—20—41.

10. шумарство	12.672.000
11. правосуђе	2,500.000
12. београдски водовод	75,500.000
	укупно 881,075.647 динара

13. Сума од 20,000.000 резервисана је за обнову ситнијих објеката по селима.

14. За поједине градове (Београд, Ниш, Лесковац и др.) остала је сума од 199,524.353 динара.²⁴⁴ Други пример је из нацрта обнове Србије у 1946. г.

Према нацрту плана обнове и изградње НР Србије, без Београда, планирано је да се утроши 768.728.818 динара. У овом плану ради се о радовима за 1946. годину који нису обухваћени кредитима обнове, буџетом нити специјалним зајмом.

Кредит је распоређен на следећи начин:

1. Министарство грађевина	
— путеви	88.017.000
— хидротехнички радови	7,456.720
2. Министарство народног здравља	16,170.000
3. Министарство индустрије	98,715.194
4. Министарство шумарства	1,070.000
5. Министарство рударства	2.500.000
6. Министарство пољопривреде	154.544.500
7. Министарство трговине и снабдев.	133,600.000
8. Министарство просвете	53,352.404
9. Министарство правосуђа	2,820.000
10. Министарство финансија	483.000
	Свега 553,728.818
АП Војводина (по процени)	150,000.000
АП Космет (по процени)	60,000.000 ²⁴⁵

Министарство грађевина предвиђену суму планирало је да утроши за набавку материјала и плаћање радне снаге приликом обнове, пре свега, путева и мостова. Тачно је планирано, по окрузима, који ће радови на објектима бити урађени у току 1946. године. Радила се о дотрајалим путевима и мостовима порушеним у рату, чија обнова током 1945. није завршена, или је урађена провизорно. Планом је предвиђена и дефинитивна обнова многих објеката, који су започети у 1945. години.

Према наведеном плану средства су дељена по окрузима у следећим износима:

1. Округ моравски	12.950.000
2. Округ београдски	8.900.000
3. Пожаревачки	3.800.000
4. Чачански	8,300.000
5. Ваљевски	5,500.000
6. Пиротски	2.000.000
7. Подрињски	4,452.000
8. Лесковачки	2,990.000
9. Новопазарски	4,325.000

²⁴⁴) Исто.

²⁴⁵) АЈ, 41—20—43.

10. Брањски	5,500.000
11. Крагујевачки	3,000.000
12. Нишки	10,420.000
13. Ужички	3,850.000
14. Тимочки	3,680.000
15. Крушевачки	7,750.000
16. Топлички	1.600.000 ²⁴⁶

Планирани износ хидротехничких одсека предвиђао је обнову одбрамбених насипа водних задруга, пропуста, мостова, зграда, половних објеката (чамаца, понтона и др), телефонских линија. Већа средства планирана су за одбрамбени насип Доњодунавске водне задруге ради одбране од поплава (2,200.000), за два моста Тамишко-бегејске водне задруге (1,911.020), за 10 мостова и пропуста на подручју Шајкашко-новосадске водне задруге (795.000 динара) и др.²⁴⁷

Министарство народног здравља већа средства планирало је за обнову здравствених институција у Београду (Института за рак Медицинског факултета, 6,500.000 динара, Дечије клинике Медицинског факултета 1,500.000, Патолошког института, Уролошке клинике и др.), дечијих опоравилишта у унутрашњости (Аранђеловац, Јелица — Округ чачански), среске болнице у Прибоју и више бања: Буковичке, Брањске, Врњачке, Рибарске, Матарушке, Бање Ковиљаче).²⁴⁸

Министарство индустрије предвиђало је обнову црепана и кречана за грађевинску индустрију, због велике потребе за опеком и кречом. За обнову предузећа прехрамбене индустрије најзначајније су биле фабрике конзерви у Кијеву, Шапцу и Београду, али је планирано подизање и нових објеката у Јагодини и Новом Пазару. У хемијској индустрији планирана је обнова Државно хемијско-техничке лабораторије у Београду, Фабрике сапуна у Лесковцу и Новом Саду, Индустрије стаклених боца у Аранђеловцу, „Метал и фарбе а.д.“, Београд и »Умке« фабрике хартије и лепенке. У текстилној индустрији Министарство је планирало да се обнови Прва ужичка ткачка радионица, Југословенска текстилна индустрија у Земуну, »Елка« Београд и др. Према истом плану Министарство је издвојило средства за обнову средњих школа (средње техничких у Београду, Нишу, Ваљево Крагујевцу и Лесковцу). У металној индустрији у обзир су узете све фабрике: Фабрика спиралних бургија Београд (секвестар), »Титан« Београд (државна) и »Браћа Голднер« Београд (секвестар).²⁴⁹

Министарство шумарства планирало је обнову лугарница у околици Ниш, Ужице, Пирот, Пожаревац и Ваљево.

Према плану бр. 2. Министарство рударства намеравало је да обнови 3 рудника: Карбомакиша (обнова поткопа, набавка машина, уређење купатила за раднике), Ибарских рудника (откуп новог земљишта и зидање станова) и Јерма (обнову зграде и набавка инвентара).

Министарство пољопривреде планирало је обнову државних расадника у многим местима Србије, затим обнову средњих пољопривредних и нижих пољопривредних школа, земљорадничких пољопривредних добара, државне ергеле и др. Планирало је и обнову ветери-

²⁴⁶) Исто.

²⁴⁷) Исто.

²⁴⁸) Исто.

²⁴⁹) Исто.

нарских установа, посебно Панчевачког рита, машинских станица, набавку приплодне и расне стоке ради поделе колонистима на Космету и др.

Обнова хотелских и туристичких објеката 1946. године била је у ресору Министарства трговине и снабдевања. На његовом списку наша се 31 бања, затим објекти на планинама, туристички центри и друго: Врњачка бања, Аранђеловачка, Новопазарска, Златибор, Копаоник, Гамзиград, Палић, Крагујевац и др.

План Министарства просвете углавном је предвиђао обнову школских зграда: Округ топлички — 21 зграда основних школа и 1 зграда женске занатске школе; Округ чачански — 21 основна и 1 зграда гимназије; Пиротски — 25 основних школа; Ваљевски — 7 основних школа; Новопазарски — 17 основних школа; Подрињски — 20, Тимочки — 26, Нишки — 6 основних школа; Ботанички завод Филозофског факултета, Сиезмолошки завод у Београду и Уметнички музеј у Београду.²⁵⁰ Исто Министарство планирало је набавку 30 писаћих машина, обнову намештаја за судове и обнову земљишних књига.

Министарство финансија радило је на обнови зграда пореских управа и управа катастарских прихода.

Саставни део плана број 2, био је и кредит од 32,748.353 динара резервисан за месне одборе. Из овог кредита давани су зајмови месним одборима за обнову објеката по њиховом избору.²⁵¹ За обнову пољопривреде, месни одбори добили су кредите од 1,118.000 динара. Тим средствима требало је да се обнове: клиница у селу Наталинцима (округ крагујевачки) 200.000 динара, да се изгради штала за приплодну станицу у Такову 500.000 динара, изгради клиница у Тополи 200.000 и др. За обнову и изградњу просветних институција ОНО Београд је добио 300.000 динара, за довршење основне школе у селу Севна (250.000) и оправку школе у Умчарима.

Окружни народноослободилачким одборима у Пожаревцу, Чачку и Шапцу одобрена је сума од 600.000 динара преко Министарства индустрије за обнову електричних централа, увођење електричне енергије у села и обнову електричних водова.²⁵²

Велики је списак Месних народних одбора којима су, преко Министарства народног здравља, одобрени кредити (од 5—20.000 динара) за обнову и изградњу бунара, чесми, пумпи, купатила и извора минералне воде. Укупна издвојена сума за ове сврхе износила је 4,108.000 динара.²⁵³

Највећу суму 18,218.000 динара месни народноослободилачки одбори добили су преко Министарства грађевина. Ова сума је 1946. године коришћена за обнову путева, мостова, зграда месних одбора, брана, домова културе и др.²⁵⁴

Преко Министарства шумарства одобрено је 50.000 динара за обнову шумског расадника Месног одбора Средња река у Срезу моравичком.²⁵⁵

²⁵⁰) Исто.

²⁵¹) АЈ, 41—20—41.

²⁵²) Исто.

²⁵³) Исто.

²⁵⁴) Исто.

²⁵⁵) Исто.

Уз горе наведене суме, које су дељене месним народним одборима, још 4.000.000 било је резервисано за округе који нису доставили детаљне захтеве, а као трајна резерва из овог фонда остало је 4.354.000 динара.²⁵⁶

Обнова у Народној Републици Србији у току 1946. највећим делом је финансирана из Фонда за обнову земље и помоћ пострадалим крајевима. Многи кредити додељивани су, преко ресорних министарстава, појединим окрузима у Србији. Почетком године, 16. II 1946, решењем Привредног савета из Фонда за обнову земље, већ смо рекли, додељен је кредит влади Народне Републике Србије. Влада је добијени кредит расподелила на ужу Србију 170.000.000, АП Војводину 50.000.000 и Космет 30.000.000 динара. Расподелу 170.000.000 извршила је најпре према секторима обнове:

грађевинске машине 2,500.000, средњетехничке школе 3,000.000, шумарске зграде 3,500.000, рударске зграде 5,000.000 хидротехнички радови 5,500.000, путеви и мостови 44,500.000, порушени градови 48,000.000, школске зграде 22,000.000, административне, судске и друге зграде 16,000.000, здравствене зграде 12,000.000, пољопривредне зграде 6,000.000, дечији домови 2,000.000.²⁵⁴

Новац је још распоређен окрузима и то према степену оштећења, односно према ратној штети коју су окрузи имали:

1. Пиротски	2,720.000	дин.
2. Ваљевски	5,360.000	дин.
3. Крушевачки	6,130.000	дин.
4. Крагујевачки	6,465.000	дин.
5. Београдски	8,695.000	дин.
6. Зајечарски	9,000.000	дин.
	за порушени град Зајечар	4,000.000
7. Лесковачки	6,260.000	дин.
	за град Лесковац	7,000.000
8. Нишки	10,405.000	дин.
	за град Ниш	11,000.000
9. Чачански	10,255.000	дин.
	и градове Краљево, Г. Милановац	
	Чачак и Рудник	13,000.000
10. Новопазарски	1,020.000	дин.
	и градове Н. Пазар, Сјеница, Пријепоље	7,000.000
11. Ужички	7,885.000	дин.
	и град Ужице	4,000.000
12. Подрињски	7,800.000	дин.
	и град Крупањ	2,000.000
13. Пожаревачки	6,570.000	дин.
14. Моравски	6,330.000	дин.
15. Врањски	5,698.000	дин.
16. Топлички	4,340.000 ²⁵⁸	дин.

²⁵⁶) Исто.

²⁵⁷) АС, Планска комисија, фасц. I, несређено.

²⁵⁸) Исто

Према министарствима исти кредит расподељен је овако:

1. Министарство грађевина	
— путеви	44,500.000
— хидротехнички објекти	5,000.000
— обнова и оправка грађ. машина	2,500.000
2. Министарство народног здравља	12,000.000
3. Министарство рударства	5,000.000
4. Министарство шумарства	3,500.000
5. Министарство индустрије	3,000.000
6. Министарство пољопривреде	6,000.000
7. јавне (школске, административне, судске и друге) зграде	38,000.000
8. Министарство социјалне политике (Дечији дом у Неготину)	2,000.000
9. Порушени градови	48,000.000
У к у п н о	170,000.000 ²⁵⁹

Министарство грађевина планирало је да из горњих кредита обнови путеве и мостове. Из документације се види да је највише рађено на обнови коловоза на путевима, насипању најтеже оштећених делова путева, затим на замени дотрајалих делова мостова и, нарочито, замени провизорних мостова који су рађени у прве две фазе обнове. На гвозденим и бетонским мостовима, Министарство је предвиђало само почетне радове јер се на обнови таквих мостова радило више година.

Сума коју је Министарство грађевина добило за обнову путева и мостова, плански је подељена на округе: Београдски 2,750.000, Пожаревачки 2,300.000, Чачански 6.500.000, Ваљевски 3,150.000, Моравски 2,300.000, Пиротски 1,500.000, Подрињски 3,00.000, Лесковачки, 2.000.000, Новопазарски 1,800.000, Врањски 2,300.000, Крагујевачки 2,300.000. Нишки 2,500.000, Ужички 4,300.000, Тимочки 2,600.000, Крушевачких 3,100.000, Топлички 2,000.000 динара.²⁶⁰ Од већих објеката предвиђена је дефинитивна обнова гвозденог моста преко Велике Мораве на путу Ћићевац — Д. Крчин (2,500.000), први део радова на гвозденом мосту преко Ђетиње на прузи Пожега — Ариље (провизорни мост рђаво је урађен 1945), обнова коловоза и пропуста Владичин Хан — Сурдулица — Округлица, гвозденог моста преко реке Чемернице на путу Чачак — Г. Милановац, обнова коловоза на путу Обренов — Ушће и путу Обреновац—Уб—Словац, обнова гвозденог пута преко Јасенице на путу Осипаоница—Лапово и др.²⁶¹

Кредити додељени за хидротехничке радове намењени су осигуравању обале Велике Мораве, регулацији Лепенице и Угљешнице, регулацији Топчидерске реке, Кршевичке реке, Трговичког и Белог Тимока, затим, обнови и уређењу каналске мреже Мачванске водне задруге и задруга Годовинско-доњоморавске. Јасеничке, Неготинске. Предвиђена је оправка машина, градња насипа и др. Сви радови овог одсека требало је да служе заштити плодног земљишта од подземних вода и изливања река.

²⁵⁹) Исто

²⁶⁰) Исто

²⁶¹) Исто

Обнова у режији Министарства народног здравља, финансирана из Фонда за обнову земље, подразумевала је обнову зграда које су оштећене током рата, нарочито бомбардовањем. Радило се о поправкама кровова, кречењу, бојадисању столарије, крпљењу зидова, застакљивању, мењању електричних инсталација и водоводне мреже. Из додељених кредита највише су оправљене државне болнице у свим већим местима Србије.

Министарство рударства финансирало је обнову и изградњу нових зграда за смештај радника запослених у рудницима. Радило се о зградама порушеним и попаљеним у току рата (руднику »Карбо-Макиш«), или градњи нових на местима где уопште није било зграда за радничке станове, па чак ни насеља у близини рудника (Аранђеловачки рудници, »Стаменица« — Пожаревац, »Јелашница« — Ниш, рудник »Колубара« и рудник »Морава«).²⁶²

Ради искоришћавања шума и пошумљавања, Министарство шумарства финансирало је градњу барака, лугарница, шумских кућа, оснивање Завода за шумарска истраживања и обнову средње — техничких школа у Лесковцу и Нишу.

Обнову земаљских пољопривредних добара, државних сточарских станица, државних воћних расадника, нижих и средњих стручних школа, финансирало је Министарство пољопривреде. Углавном су обнављане ограде имања, затим кошеви за смештај пољопривредних производа, магацини, инсталације за наводњавање, зграде за становање радника, канцеларије, пчелињаци и сл. Објектима на којима су започињати радови 1945. године средствима Фонда завршавани су током 1946. Већа средства у току године предвиђена су за Земаљско пољопривредно добро — Топола (800.000), Средњу пољопривредну школу — Краљево (400.000), Земаљско пољопривредно добро Мачва (450.000), Државну сточарску станицу Сјеница (430.000), Државни воћни расадник — Чачак (300.000), Државни завод за воћарство и виноградарство — Јагодина (300.000) и др. (укупно 80 објеката).²⁶³ Што се тиче јавних зграда обновљене су пре свега, школске зграде, затим зграде среских народних одбора, команде места, гимназије, учитељске школе, болнице и др. Многе од њих нису биле у потпуности обновљене ни 1946. године: проценти обнове кретали су се од 60—100%. Код обнове јавних зграда ређе је био случај зидање посве нових објеката, што је, иначе, могло да се финансира из Фонда за обнову земље.

Кад смо у овом раду говорили о Фонду за обнову већ смо истакли један од задатака Фонда: корисник кредита морао је строго да води евиденцију о утрошеним средствима, и да о томе обавештава републичку Комисију за обнову. Захваљујући томе, данас смо у ситуацији да дамо преглед утрошених средстава из Фонда за обнову по окрузима у Србији и према ресорима НР Србије. Подаци се односе на укупно кредитирање до краја 1946. године према плановима 1 и 2 које смо у овом раду цитирали. Подаци које износимо су приближне вредности, јер су читавани на графиконима. То, међутим, не умањује њихов значај при стицању слике о укупно утрошеним средствима у Србији током 1946. године.

²⁶²) Исто

²⁶³) Исто

На подручју ОНО Београда до 1. новембра 1946. године највише средстава утрошено је за обнову грађевинарства, близу 17,000.000 динара. Упола мање средстава утрошено је за обнову просвете. Нешто више од 7,000.000 динара утрошено је на ресор трговине и снабдевања и око 7,000.000 за обнову пољопривреде. У пољопривреди је за око 3,000.000 подбачен план утрошених у односу на одобрена средства. На стамбену обнову у округу је утрошено 4,000.000, док је преко Министарства рада реализовано нешто преко 2,000.000 динара. Утрошени кредити за обнову институција народног старања и народног здравља, износе неколико десетина хиљада динара. Из Фонда за обнову нису, бар према овим плановима, трошена средства за обнову индустрије, унутрашњих дела и потребе Министарства рада.²⁶⁴

На подручју ОНО Ваљево, такође је, највише кредита утрошено преко Министарства грађевина — преко 15,000.000 динара, док је за потребе просвете, која је на другом месту, утрошено нешто више од 4 милиона динара. За стамбену обнову утрошено је такође око 4 милиона, као и за обнову рударства. Иза ових грана заостаје обнова у другим делатностима у овом округу: за индустрију је утрошено једва 1,5 милион динара (од планираних 4,5 милиона), за народно здравље планираних милион динара, за трговину и снабдевање пола милиона од планираних око 2,5 милиона, за шумарство планираних пола милиона итд. Министарство унутрашњих дела и Министарство рада није користило средства Фонда по плану 1 и 2 у Ваљевском округу.²⁶⁵ Врањански округ је значајније кредите користио преко 4 министарства: грађевина — 15 милиона, просвете око 4 милиона, пољопривреде 3,5 милиона и народног здравља — 1,5 милиона. За индустрију и Министарство унутрашњих дела једва да је утрошена нека десетина хиљада, док остали ресори нису трошили кредите у овом округу.²⁶⁶

На терену ОНО Зајечар, сума утрошена за обнову просвете приближна је суми утрошеној за обнову грађевинарства. За обнову просвете утрошено је преко 10 милиона, а за грађевинарство близу 13 милиона динара. За њима много заостају обнова пољопривреде и народног здравља за око 2,5 милиона. Око 2 милиона утрошено је у овом округу за обнову шумарства, а нешто мање на социјално старање (планирано 2,5 милиона). Мање од пола милиона утрошено је на обнову трговине и снабдевања, а исто толико за потребе Министарства унутрашњих дела. За потребе осталих ресора нису коришћена средства, иако су били одобрени кредити за стамбену обнову и Министарство рада.²⁶⁷

За Крагујевачки округ карактеристичан је велики несклад између одобрених и утрошених кредита. Према ставци стамбене обнове, за пример, одобрено је близу 14 милиона динара кредита, али од тога није реализовано ништа. Слично је и са индустријом. За њену обнову одобрено је 4,5 милиона динара, а утрошено је стотинак хиљада динара. Преко Министарства грађевина реализовано је нешто више од 10.000.000, а за обнову просвете упола мање. У Крагујевачком округу за обнову пољопривреде утрошена су 3 мили-

²⁶⁴) Исто

²⁶⁵) Исто

²⁶⁶) Исто

²⁶⁷) Исто

она динара зајма, а за народно здравље око 2,5. Трговина и снабдевање потрошили су 2 милиона на обнову док је у шумарству утрошено око 400.000 динара. Остала Министарства у Крагујевачком округу нису до краја 1946. године улагала средства за обнову.²⁶⁸

У Крушевачком округу само два министарства (руда и рада) нису ништа реализовала од кредита. Највише је, као и свим окрузима утрошено преко Министарства грађевина 11,2 милиона, 4 милиона више него у просвети. Око 3,5 милиона утрошено је за обнову народног здравља, а мало мање од 3 милиона за обнову пољопривреде. Преко Министарства трговине и снабдевања утрошено је 2,8 милиона, а једва милион за стамбену обнову. Мање од пола милиона утрошено је за обнову установа за социјално старање, унутрашњих дела и шумарства. Обнова индустрије у овом округу кредитирана је са стотинак хиљада динара.²⁶⁹

Сем пољопривреде, у Лесковачком округу није у потпуности реализован ни један кредит (реализације пољопривреде 3,5 милиона динара). Од одобрених 18,5 милиона Министарства грађевина утрошено је 15,5 милиона, а од скоро 9 милиона за обнову просвете реализовано је око 7 милиона динара. Милион динара мање је утрошено за стамбену обнову: од планираних 5 милиона — утрошено 4 као и у трговини и снабдевању — од планираног 1,5 милиона реализовано је мање од пола милиона. За обнову установа народног здравља и индустрије утрошено је око 300.000 динара, иако је планирано двоструко више. Остала министарства одобрила су скромне кредите који у Лесковачком округу у току 1946. године нису реализовани.²⁷⁰

У стамбеној обнови огроман подбачај, у односу на одобрене кредите, био је у Нишком округу: од 20 милиона одобрених динара утрошена су око 4 милиона. У грађевинарству одобрен је 21 милион а реализовано скоро 20 милиона. У границама одобрених зајмова био је утрошак на обнови просвете — око 6 милиона. Код ресора унутрашњих дела реализовано је 5 милиона динара. За обнову пољопривреде одобрено је 7 милиона, а до 1. новембра 1946. утрошена су свега 2 милиона динара. Подбачај је био и код обнове народног здравља: од преко 4 милиона утрошено је нешто више од милион динара. За обнову индустрије од одобрених скоро 3 милиона једва је утрошено неколико десетина хиљада динара. У Нишком округу за обнову институција трговине и снабдевања реализовано је око пола милиона. Иако је округ од осталих министарства добијао мање кредите, није ништа предузимано на њиховом коришћењу.²⁷¹

За разлику од других округа, у Новопазарском је скоро 12 милиона утрошено на обнови пољопривреде. Само је преко Министарства грађевине реализовано више кредита — 16,500.000 (1,5 милион мање од одобрених). Близу 6 милиона утрошено је за обнову просвете (скоро 2 милиона више од планираних), док је за стамбене зграде утрошено преко 2 милиона, колико је и одобрено кредита. Преко Министарства народног здравља утрошен је 1 милион динара, а за Министарство унутрашњих дела пола милиона. Четири мини-

²⁶⁸) Исто

²⁶⁹) Исто

²⁷⁰) Исто

²⁷¹) Исто

старства нису одобрили кредите у Новопазарском округу из Фонда за основу земље.²⁷²

ОНО Пирот је до краја 1946. реализовао 8,5 милиона зајма преко Министарства грађевина, 2 милиона преко Министарства просвете, преко 1 милион добијено од Министарства народног здравља, 1 милион за обнову индустрије, исто толико преко Министарства шумарства, око пола милиона преко Министарства руда и око 250.000 динара од Министарства пољопривреде.²⁷³

Пожаревачки округ реализовао је 14,5 милиона динара за обнову грађевинарства. На обнову просвете утрошено је око 3 милиона, а милион мање за обнову ресурса унутрашњих дела и пољопривреде. Свега милион утрошен је за установе народног здравља иако су одборена 3 милиона динара. Подједнако је утрошено кредита које је доделило Министарство руда и шумарства — близу 1 милион динара. За обнову индустрије, трговине и снабдевања и социјалног старања утрошено је неколико десетина хиљада динара, док за стамбену обнову и потребе Министарства рада није утрошен ни динар кредита.²⁷⁴

Посебност Округа прокувачког је у изједначеној реализацији кредита из Фонда за обнову у 2 ресурса: грађевине и просвете (9 милиона). Следи затим обнова пољопривреде са 5 милиона и стамбена обнова са 2,5 милиона динара. У овом Округу недовољно је утрошено за обнову трговине и снабдевања — од одобрених 5 милиона утрошено је једва један милион. Толико је утрошено и за обнову индустрије, док је за обнову институција народног здравља реализовано 1,2 милиона.²⁷⁵

На терену ОНО Светозарево преко Министарства грађевина утрошено је 14 милиона динара, од тога су 2 милиона додата вирманом, јер је премашен план одобрених кредита. У границама одобрених кредита утрошена су 4 милиона за обнову пољопривреде, док су 4 милиона дата за обнову просвете. Велике разлике између одобрених и утрошених средстава биле су у стамбеној обнови, затим кредитима које су одобрила Министарства народног здравља, шумарства и трговине и снабдевања: од одобрених 1,5 милиона није утрошено ништа. За обнову индустрије, потребе Министарства унутрашњих дела рада и руда у овом Округу средства нису додељивана.²⁷⁶

У Ужичком округу највише средстава утрошено је за обнову путева, мостова и других објеката из ресурса Министарства грађевина (око 20 милиона). За обнову просвете током 1946. утрошено је 6 милиона, а за стамбену обнову преко 3 милиона динара (око 1,5 милиона мање од одобрених кредита). У овом Округу око 3 милиона утрошена су за обнову »народног здравља«. За обнову индустрије и шумарства утрошено је појединачно по преко пола милиона динара колико је и одобрено. Најмање је планирано и реализовано

²⁷²) Исто

²⁷³) Исто

²⁷⁴) Исто

²⁷⁵) Исто

²⁷⁶) Исто

кредита за обнову пољопривреде (неколико десетина хиљада динара).²⁷⁷

Округ Чачка спада међу ретке округе где је знатно подбачена реализација кредита одобрених од Министарства грађевина — од преко 25 милиона одобрених утрошено је близу 20 милиона. Реализовани кредити за стамбену обнову, такође су били мањи од одобрених: утрошено је око 12 милиона, а предвиђено 2 више. Подбачај је евидентан и код обнове индустрије, где је од скоро 4 одобрена милиона, утрошено нешто више од једног милиона динара.²⁷⁸ Код осталих грана обнове сви одобрени кредити су утрошени, па чак и средства накнадно додељена вирманом. Ради се о обнови пољопривреде (утрошено око 8 милиона), просвета (6,5 милиона), народног здравља (4 милиона), шумарства 1,5 милион, ресора трговине и снабдевања око милион, унутрашњих дела и рада по неколико десетина хиљада динара.²⁷⁹

У шабачком округу такође је недовољно утрошено за обнову пољопривреде. Од преко 8 одобрених милиона, једва да је утрошена половина. За обнову путева, мостова и хидротехничких уређаја утрошено је 13,5 милиона, за стамбену обнову око 7, обнову просвете преко 6 милиона динара, трговине и снабдевања 3 милиона и народног здравља близу 2 милиона. На подручју ОНО Шабац, из кредита Фонда за обнову, током 1946. године нису одобрена средства за обнову индустрије, шумарства, ресора унутрашњих дела, социјалног старања, рада и руда.²⁸⁰

Изнесени подаци, иако изражени оквирним цифрама, намећу неколико закључака о финансирању обнове у Србији и коришћењу средстава Фонда за обнову у току треће фазе обнове 1946. године:

1. Неупоредиво највише средстава Фонд је одобравао за обнову путева, мостова и хидротехничку обнову, што је реализовано преко Министарства грађевина. Та средства већином су и утрошена. Ретки су примери да поједини окрузи нису у потпуности реализовали одобрене кредите: новопазарски, лесковачки и чачански. Чешће се дешавало да су окружни народноослободилачки одбори тражили додатна средства ради завршетка појединих деоница пута, мостова и слично. Истакнути су већ резултати обнове путева и мостова у 1945. години, али је исто тако речено да је та обнова имала за циљ успостављање саобраћаја као предуслов за било какву другу обнову. Због тога је обнова 1945. године дозвољавала провизорност, што у планској 1946. години највећим делом није био случај. Отуда је и потреба за великим средствима и њихова реализација.

2. Падају у очи и подаци који се односе на обнову индустрије кредитом Фонда за обнову. Готово половина округа није уопште добијала те кредите, а од оних који су их добијали велики је проценат неутрошених средстава (Крагујевачки округ, Ваљевски, Нишки и др.). Ово је тим неповољније кад се има на уму да је обнова индустрије у свим пројектима обнове, стављена одмах иза саобраћаја као приоритетне гране. Истина, индустрија је обнављана другим кредитима, савезног или републичког буџета, већ према томе да

²⁷⁷) Исто

²⁷⁸) Исто

²⁷⁹) Исто

²⁸⁰) Исто

ли је била савезног или републичког значаја, али остаје чињеница да кредити из Фонда за обнову нису искоришћени према датим могућностима.

3. Кад је у питању обнова пољопривреде, закључци су слични као у обнови индустрије. Евидентно је само да су кредити за пољопривреду у појединим окрузима знатно већи од њихове реализације. Утисак је да су средства Фонда и у овој грани била недовољно искоришћена. Истина, не располажемо подацима о кредитима који су одобравани сељачким газдинствима, а таквих кредита било је доста, у новцу или роби, а посебно у пољопривредним алаткама.

4. Обнова просвете, пре свега, оправка и подизање нових зграда за основне и средње школе, спадала је у ред приоритетних задатака органа народне власти. Отуда, уз остала средства из других извора, и знатно ангажовање кредита из Фонда за обнову земље. Ако би се рангирао укупан утрошак средстава из Фонда за обнову СР Србије, онда је обнова просвете на другом месту, одмах иза обнова која је финансирана преко Министарства грађевина.

5. Под термином »стамбена обнова«, за коју су, како смо видели, одобравана знатна финансијска средства, подразумевана је обнова стамбених зграда и јавних зграда за потребе органа нове власти, домове културе, туристичке објекте и др.

6. Изнесени подаци о реализованим кредитима одобреним из Фонда за обнову земље у НР Србији показују да су, генерално узевши, то била мала средства у односу на огромне потребе обнове земље. Међутим, кад се има на уму већ више пута наглашаван став, да је обнову пратила велика количина добровољног рада и несебично помагање најширих слојева народа најнеопходнијим материјалом, чак и добровољним новчаним прилозима, јасно је да су средства Фонда много значила. То је сигурно и један од разлога што је обнова у Србији, за врло кратко време, дала огромне резултате.

MOMČILO MITROVIĆ

DIE ERNEUERUNG DER WIRTSCHAFT IN SERBIEN

1944 — 1946

Bei der Organisierung und Lenkung der Wirtschaftserneuerung hatte die Leitung der KPJ (Kommunistischen Partei Jugoslawiens) zwei wichtigen Momente im Sinne: erstens, die Notwendigkeit, die Bevölkerung mit unentbehrlichen Gütern zu versehen, und zweitens, die Wirtschaft des Landes auf jene Stufe der Entwicklung zu bringen, auf welcher sie sich in den Vorkriegsjahren befand. Die Erfüllung des ersten Moment bedeutete auch die Möglichkeit, die Einführung der Planwirtschaft als eines der Grundelemente der sozialistischen Entwicklung. Ein zusätzlicher Grund für das Forcieren der Wirtschaftserneuerung lag auch in der Tatsache, dass die Festigung des Sieges der Revolution, welcher im Krieg errungen wurde, zu einem bedeutenden Teil von geregelten Zuständen in der Ökonomie des neuen Jugoslawien abhängig war.

Im Laufe des zweiten Weltkrieges hatte Jugoslawien, neben riesengrossen Menschenopfern, auch materielle Zerstörungen als kaum ein anderes Land in Europa erlitten. Die in der vorliegenden Arbeit angeführten Beispiele zeigen, dass es in Serbien keine wirtschaftliche Tätigkeit gab, wo diese Zerstörungen, nicht ohne ungeheure Folgen blieben. Sei es, dass es sich um zerstörte Wohnhäuser und Wirtschaftsobjekte, sei es um die Strassen und Industriezweige handelte, musste man, in den ersten Tagen der Freiheit, sehr oft von Anbeginn an aufbrechen. Der Mangel an Baumaterialien, Rohstoffen, Werkzeugen, fachmännischer Arbeitskraft u.a. wurde ersetzt durch enormen Einsatz der Bevölkerung und den Wunsch das Notwendigste so schnell als möglich zu sichern. Die Partei hatte im Enthusiasmus der arbeitenden Massen ein riesengrosses Kapital, welches, mit geringen materiellen Anlagen gute Resultate brachte. Der Grundsatz, mit viel menschliche Arbeit und mit wenig finanzielle Mittel, die bestmöglichen Resultate zu erzielen, wurde vom Anfang bis zum letzten Tag der Erneuerung respektiert. Dies bedeutet aber nicht, dass mit der Zeit nicht immer grössere materielle Mittel in die Wirtschaft investiert wurden. Es war, aber, immer ungenügend für die Bedürfnisse.

In der ersten Phase hatte die Erneuerung in Jugoslawien einen elementaren Charakter. Es wurde das Allernötigste erneuert, ohne einen besonderen Plan, häufig was am nächsten lag. Darum gab es in dieser Phase viel Improvisierung und provisorische Erneuerung. Alles, was auf diese Weise erneut war, wurde in der zweiten Phase »nachgebessert«, als die Erneuerung nach einem in voraus bestimmten Plan zur Ausführung kam. Bei der Erneuerung, aber, wurde eine Reihenfolge befolgt — Wohnungsbau, Strassen, Landwirtschaft, Industrie usw., welche von den Unentbehrlichkeiten der Bevölkerung und der Bedingtheit einer Erneuerung durch die andere abhängig war.

Zur Zeit des Ausführung der Erneuerung wurden in Jugoslawien auch grosse gesellschaftlich-wirtschaftliche Änderungen vorgenommen, welche die Enteignung der Bourgeoisie, d. h. die Entziehung der Produktionsmittel, bedeutete. Diese Änderungen stärkten jeden Tag den staatlichen Wirtschaftssektor und dadurch auch die Vergesellschaftung des grössten Teils der Produktionsmittel.

Die Erneuerung der Wirtschaft in Serbien hatte alle Charakteristiken der allgemein-jugoslawischer Erneuerung. Ihre Eigenartigkeit ging aus der Tatsache hervor, dass diese Föderaleinheit am frühesten endgültig befreit worden ist und dies reflektierte sich vielfach auf ihre Erneuerung. Vor allem begann ihre wirtschaftliche Erneuerung bereits zur Zeit als noch die Kämpfe um definitive Befreiung des Landes geführt wurden. Zweitens stand ihr zur Verfügung die längste Periode zur Ausführung der Erneuerung. Deshalb haben wir in der vorliegenden Arbeit auch festgestellt, dass die Erneuerung in Serbies aus drei Phasen bestand, was in übrigen Föderaleinheiten nicht der Fall war. In Belgrad wurden, sofort nach der Befreiung, die Partei — und Verwaltungsinstitutionen untergebracht, welche in der Organisation und Leitung der Erneuerung unmittelbar engagiert waren. All dies bedeutete eine bestimmte Begünstigung Serbiens für die Erneuerung der Wirtschaft. Dank diesen günstigen Umständen war Serbien in der Lage, sich in den Kämpfen um die endgültige Befreiung des Landes besonders zu engagieren und zur Zeit der Erneuerung jenen Gegenden grosse Hilfe zu leisten, in welchen die Kriegszerstörungen noch bedeutender waren als in Serbien selbst.